

تحلیل تاریخی اقدامات اجتماعی آستان قدس رضوی دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷)*

- مصطفی فرزانه^۱
- وحید شالچی^۲
- مجید فولادیان^۳

چکیده

در بستر حیات اجتماعی ایران، نهادهایی هستند که اقدامات اجتماعی حائز اهمیتی داشتند. از مهم‌ترین این نهادها آستان قدس رضوی است. اگر اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی را حفاظت از شهروندان در برابر مخاطره‌ها، کاهش نابرابری‌ها، ارتقای برابری فرصت‌ها، بهبود رفاه انسانی و ایجاد عدالت اجتماعی

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۱.

«تاریخ‌ها در سراسر مقاله بر مبنای گاه‌شمار هجری شمسی است.»

۱. دانشجوی دکتری، رشته جامعه‌شناسی سیاسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (tahafarzaneh@gmail.com).

۲. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) (shalchi@atu.ac.ir).

۳. دانشیار، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران (fouladiyan@um.ac.ir).

بدانیم، اهداف این نهاد با توجه به گستره فعالیت‌های اجتماعی‌اش در این راستا بوده است. بر این مبنای این پرسش پاسخ می‌دهیم که در دوره پهلوی، اقدامات اجتماعی آستان با چه تحولاتی مواجه بوده و نایب‌التولیه‌ها در سیاست‌های حکومت و مصارف موقوفات چه نقشی را ایفا کرده‌اند. بدین منظور از رویکرد نهادگرایی تاریخی و روش توصیفی - تحلیلی براساس شواهد تاریخی استفاده می‌شود. نتایج حاکی از آن است که دو بُعد ساختاری و عاملیتی بر اقدامات اجتماعی این نهاد مؤثر بوده است. از یک سو تأثیر جهت‌بخش سیاست‌های کلان حکومتی را شاهدیم و از سوی دیگر، در هر دوره که متولی از میان چهره‌های برجسته انتخاب شده و دارای استقلال رأی بوده است، بیشتر به اجرای سیاست‌های اجتماعی در راستای اهداف وقفی این نهاد عمل کرده است. اما هرگاه شخصی وابسته برای این نهاد انتخاب شده است، با به کارگیری سیاست‌های غلط که بعضاً در تقابل با اهداف وقفی آستان قرار داشته است، به کارکردهای اصلی آن ضربه زده و تنش‌هایی را در جامعه ایجاد کرده است. همچنین براساس یافته‌ها، شاهد همگرایی بین میزان و مصارف موقوفات از یک سو و اقدامات آستان در مجموع هستیم. اما در مقایسه، تأثیر سیاست‌های دولت بر اقدامات آموزشی و درمانی بیشتر بوده است.

واژگان کلیدی: آستان قدس، اقدامات اجتماعی، پهلوی.

۱. مقدمه و بیان مسئله

هدف سیاست‌گذاری اجتماعی، حداکثر کردن فرصت‌های مردم برای زندگی خوب است (دین، ۱۳۸۸: ۲۷). از مهم‌ترین اصول آن نیز «رفع نیاز انسانی» می‌باشد (اسپیکر، ۱۳۹۲: ۱۳۸؛ بلیک مور، ۱۳۸۹: ۶۳). بنابراین بر «توجه تجربی بر حمایت از بهزیستی شهروندان» مبتنی است (الکاک و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۷/۱). شاخص‌های ارائه خدمات اجتماعی به منظور افزایش بهزیستی و رفع نیاز افراد، مؤلفه‌هایی هستند از قبیل: بهداشت و سلامت، مسکن، تأمین اجتماعی، مددکاری اجتماعی و آموزش (اسپیکر، ۱۳۹۲: بلیک مور، ۱۳۸۹؛ الکاک و دیگران، ۱۳۹۱)، مراقبت اجتماعی شخصی، حفظ سطح درآمد و اشتغال (الکاک و دیگران، ۱۳۹۱: ۶۲/۲). بدین سان در مجموع، کتاب‌های سیاست‌گذاری اجتماعی اغلب بر پنج زمینه متمرکز هستند: بهداشت، آموزش، امنیت اجتماعی، مسکن و خدمات اجتماعی (دین، ۱۳۸۸: ۷۱). پیشتر، سیاست‌گذاری اجتماعی را تنها در حوزه

مسئولیت دولت تعریف می کردند؛ اما پژوهشگران نشان می دهند که «دامنه کنشگران فعال در این حوزه گسترش یافته و علاوه بر دولت، شامل بخش خصوص و نهادهای مدنی نیز می شود» (وصالی و امیدی، ۱۳۹۳: ۱۸۰). در این راستا در کشورهای در حال توسعه با توجه به ضعف حکومت در تأمین نیازهای مردم، سازمان‌ها و گروه‌های داوطلبانه سعی در پوشش بخشی از نیازها داشته‌اند. همان‌طور که اسپیکر اشاره دارد، «بخش داوطلب تا حدودی به‌عنوان یک نقش مکمل برای خدمات قانونی محسوب می شود» (اسپیکر، ۱۳۹۲: ۲۱۴). حتی این سازمان‌ها می‌توانند «پاسخگوتر، باصرفه‌تر، یا مسئولیت‌پذیرتر از دیگران باشند و حساسیت بیشتری نسبت به نیازهای گروه‌های محروم اجتماعی بروز دهند» (الکاک و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۳۸/۱). از جمله این نهادهای مهم که با گستره فعالیتش، چه به‌لحاظ موضوعی و چه به‌لحاظ جغرافیایی، بسیار حائز اهمیت بوده، آستان قدس رضوی است که بر بنیاد وقف شکل گرفته است. در راستای اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی، این نهاد اقدامات متنوعی را انجام داده است؛ از قبیل: پرداختن به امور آموزشی و تربیتی، درمانی، خدمات اجتماعی، اشتغال، مسکن، مسائل روستایی و شهری. با قوام یافتن دولت مدرن و داعیه‌های آن، این نهاد مردمی که از استقلال نسبی برخوردار بوده، بیش از پیش مورد مداخله حکومت و سیاست‌های آن واقع می‌شود. از آنجاکه تولیت منصب شاه، و نایب‌التولیه‌ها نماینده وی بودند، نقش نایب‌التولیه‌ها از جایگاه حائز اهمیتی برخوردار بود. به‌تبع اقداماتشان به‌ویژه در حوزه خدمات اجتماعی با تحولاتی همراه گردید.

بدین ترتیب پرسش‌هایی مطرح می‌شود: اقدامات اجتماعی آستان در دوره پهلوی با چه فرازوفرودهایی همراه بوده است؟ چه دلایلی برای آن می‌توان شمرد؟ نایب‌التولیه‌ها چه نقشی ایفا کرده‌اند؟ به عبارت دیگر، چه ارتباطی بین این فرازوفرودها و (الف) ویژگی‌ها و اقدامات نواب تولیت، و (ب) رخدادهای اجتماعی سیاست‌های کلان کشوری وجود دارد؟ (ج) مصارف موقوفات چه تأثیری بر اقدامات می‌توانست داشته باشد؟

۲. رویکرد نظری

با توجه به ماهیت سؤال‌ها، مدنظر داشتن رویکرد نهادگرایی تاریخی مفید خواهد

بود. در این دیدگاه، نهادها اساساً در فرایندی تاریخی تکوین یافته و برای کنش، قواعد و چارچوب‌هایی را ایجاد می‌کنند؛ به نحوی که «یک پیوند نظری میان افرادی که تاریخ را می‌سازند و شرایطی که در آن این کار را می‌کنند، فراهم می‌سازد» (تلن و استینمو، ۲۰۰۲، به نقل از: جنادله، ۱۳۹۶: ۳۶-۳۷). با توجه به رویکرد نهادگرایی تاریخی، هر کشوری در بستر زمینه و پیکربندی نهادی و هم‌سو با گرایش‌های فرهنگی، نوع خاصی از سیاست‌گذاری را پیش گرفته است. آن‌گونه که مور خاطر نشان می‌سازد، «سیاست‌گذاری‌های اجتماعی، جدا از بافت اجتماعی سیاسی خویش شکل نمی‌گیرند و تحت تأثیر ارزش‌ها و ایدئولوژی‌های اجتماعی هستند» (بلیک مور، ۱۳۸۹: ۳۰)؛ به قسمی که «انتخاب و ترکیب ابزارها (برای سیاست‌گذاری اجتماعی) ... نتیجه تأثیرات متقابل نیروهای مختلفی مثل گرایش‌های ایدئولوژیک، ساختارهای نهادی و زمینه‌های سیاسی و اقتصادی است» (الکاک و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۱۶/۲).

ضمن توجه به تأثیرپذیری عاملیت‌ها از شرایط و بافت فرهنگی و تاریخی، وصالی و امیدی با بررسی و تحلیل دیدگاه‌های محققان درباره اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی، اهداف عمده سیاست‌گذاری اجتماعی را چنین خلاصه می‌کنند: کاهش نابرابری‌ها، افزایش سطح رفاه و کیفیت زندگی و بهبود مؤلفه‌های شهروندی و حقوق اجتماعی (وصالی و امیدی، ۱۳۹۳: ۱۸۱).

بدین ترتیب بهبود رفاه و ارائه خدمات اجتماعی، هسته مرکزی سیاست‌های اجتماعی را تشکیل می‌دهند (بلیک مور، ۱۳۸۹: دین، ۱۳۸۸؛ الکاک و دیگران، ۱۳۹۱؛ اسپیکر، ۱۳۹۲). در سیاست‌گذاری اجتماعی، بر مصادیقی از این قبیل تأکید می‌گردد: «آموزش، بهداشت، مسکن و تأمین اجتماعی» (بلیک مور، ۱۳۸۹: ۳).

۳. پیشینه تجربی

در مورد عملکرد نایب‌التولیه‌ها در این دوره، مهم‌ترین منابع تاریخی دست‌اولی که موجود است، عبارت‌اند از: *راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی* (مؤتمن، ۱۳۴۸)؛ *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس* (احتشام کابویان، ۱۳۵۴)؛ *تاریخ آستان قدس* (عطاردی، ۱۳۷۱)؛ *آستان*

قدس رضوی؛ دیروز و امروز (۱۳۵۴)؛ خاطرات محمدعلی شوشتری^۱ (۱۳۷۹)؛ گذر عمر: خاطرات سیاسی باقر پیرنیا استاندار آستان‌های فارس و خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس رضوی ۱۳۴۲-۱۳۵۰ (پیرنیا، ۱۳۶۷).

ضمناً کارهای پژوهشی معتبری نیز دسترس می‌باشد، از قبیل کتاب‌های: دائرةالمعارف آستان قدس رضوی (۱۳۹۳؛ ۱۳۹۹)؛ آستان قدس رضوی؛ متولیان و نایب‌التولیه‌ها (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷)؛ تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر وقف بر توسعه در شهر مشهد (مطالعه تطبیقی - تاریخی دوره‌های تیموری، صفوی و پهلوی)؛ رساله دکتری با عنوان: «تبیین نقش موقوفات حضرت رضا (ع) در تحقق‌پذیری طرح‌های توسعه شهری با تأکید بر تأمین سرانه‌های خدمات عمومی (نمونه موردی طرح جامع شهر مشهد)» (شریعتمداری، ۱۳۹۵)؛ پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد با عناوین: «وقف در مشهد؛ عصر پهلوی» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱)؛ «تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره پهلوی دوم» (بابایی، ۱۳۹۰)؛ «شرح حال و زندگی محمدولی خان اسدی» (سوزنچی کاشانی، ۱۳۸۷)؛ مقالات پژوهشی با عناوین: «جایگاه متولیان در اداره موقوفات آستان قدس رضوی» (حسن‌آبادی، ۱۳۹۱)؛ «شرح حال و عملکرد نایب‌التولیه‌های آستان قدس رضوی در دوره پهلوی دوم (از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ ش.)» (جلالیان، ۱۳۹۰)؛ «وقف و مدرنیته در ایران: کشت و صنعت آستان قدس رضوی» (اورکاد، ۱۳۸۲).

این منابع، اطلاعات بسیار ارزنده‌ای را در اختیار قرار می‌دهند؛ اما تحلیل نظری - تاریخی چگونگی و چرایی روند اقدامات اجتماعی آستان در ارتباط با نایب‌التولیه، بستر اجتماعی - سیاسی و تأثیر موقوفات بر آن می‌بایست مورد بررسی بیشتری قرار گیرد.

۴. روش

این مقاله با توجه به هدف خود، بی‌آنکه آزمون فرضیه علی‌ای را مدنظر قرار داده باشد، شناخت پیچیدگی را بر تبیین‌های تعمیم‌پذیر مرجح می‌داند و در پی درک و فهم چستی یا به عبارتی «چه چیزی رخ داده است؟» می‌باشد. بنابراین اتخاذ راهبرد تفسیری

۱. خاطرات خفیه‌نویسی رضاشاه که حاوی مطالبی درباره اقدامات اسدی است.

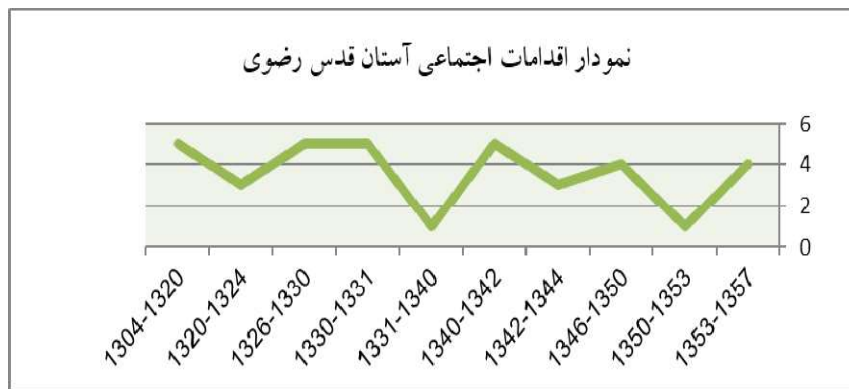
و ارائه روایت تاریخی را مفید فایده می‌داند. در این روش «می‌توان مفاهیم جهت‌دهنده را به اختصار ارائه داد و از طریق ابزار عقل سلیم، با داستان‌سرایی روایتی، بخش اعظم بحث و استدلال را به انجام رساند. بنابراین نیازی نیست که از یک الگوی بسیار انتزاعی شروع کنیم... (در این راهبرد) مطالعات... بر توصیف زمان‌ها و مکان‌های خاص با پیچیدگی زیاد و پربار آن‌ها تأکید می‌کنند و به جهت‌گیری بازیگران، و نیز زمینه‌های نهادی و فرهنگی‌ای که در آن عمل می‌کنند، توجه می‌کنند» (اسکاچپول، ۱۳۸۸: ۵۱۰-۵۱۱). بدین‌سان می‌کوشد با در نظر داشتن عامل زمان، الگوی قابل فهمی را از کنار هم قرار دادن شواهد ارائه دهد (ریگین، ۱۳۹۷: ۳۳).

با توجه به اهداف سیاست‌گذاری اجتماعی، مؤلفه‌هایی که حاوی مصادیق عینی باشند، مدنظر قرار گرفته‌اند که عبارت‌اند از: آموزش، بهداشت و درمان، مسکن، اشتغال، تأمین اجتماعی، ارائه خدمات شهری و انجام خدماتی به‌منظور بهبود کشاورزی. به‌منظور تحلیل چگونگی نقش نایب‌التولیه در سیاست‌گذاری و اقدامات اجتماعی، چند مؤلفه در نظر گرفته شد که عبارت‌اند از: استقلال رأی، رابطه مبتنی بر همکاری با روحانیت، گستره اختیارات، پیشینه نظامی و مدت تصدی. منظور از استقلال رأی، عدم وابستگی بی‌چون‌وچرا به اوامر شاه یا دربار است که می‌توان آن را از نوع اقدامات، موضع‌گیری‌ها و مقاومت‌هایشان در برابر فشارهای وارده از سوی مرکز استنباط نمود. گستره اختیارات نیز به معنای هم‌زمانی تصدی نیابت تولیت و استناداری است که میدان عمل فرد را بسیار توسعه می‌داد و قدرت او را می‌افزود. مؤلفه‌های فوق در جدول مقایسه‌ای نمره‌گذاری شده و مورد تحلیل قرار گرفتند؛ به این شرح که به برخورداری از هر مؤلفه، نمره یک و عدم دارا بودن آن، نمره صفر تعلق می‌گیرد. بدین‌سان بالاترین نمره در ویژگی‌ها چهار، و در اقدامات هفت خواهد بود. در این راستا، به‌منظور همسان‌سازی با تمامی ویژگی‌ها، به عدم برخورداری از پیشینه نظامی، نمره یک، و به برخورداری از آن نمره صفر تعلق می‌گیرد.

۵. روند اقدامات اجتماعی آستان قدس رضوی در عصر پهلوی

در این عصر، فعالیت‌های اجتماعی آستان قدس، در مجموع، چند دوره زمانی را

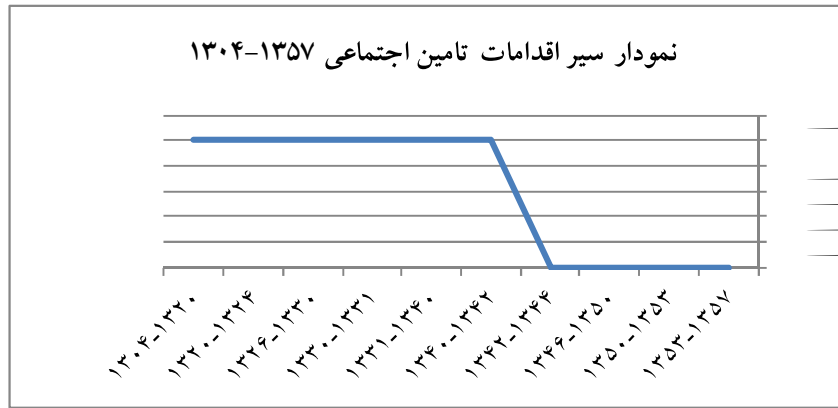
در بر داشته است. برخلاف سه دهه نخست، در دهه ۱۳۳۰ از سیر اقدامات به شدت کاسته می‌شود. مجدداً در اوایل دهه چهل، شاخص میزان اقدامات، رشد قابل توجهی را نشان می‌دهد؛ با این حال، این رشد پایدار نبوده، طی فراز و فرودهایی در اواخر دهه چهل و اوایل دهه پنجاه به شدت کاسته، اما دوباره رو به فزونی می‌گیرد. در این میان، سال‌های رکود به معنای گسست نیست؛ بلکه وقفه‌ای است در روند فعالیت‌ها. سیر کلی تحولات اقدامات اجتماعی آستان با در نظر داشتن مؤلفه‌های آموزش، بهداشت و درمان، مسکن، اشتغال، تأمین اجتماعی، خدمات شهری و کشاورزی، در نمودار زیر ترسیم شده است.

آنچه از نمودار فوق مشخص است، کلیت این اقدامات در ابتدای پهلوی زیاد بود، اما بلافاصله با کاهش آن تا اواسط دهه ۱۳۲۰ مواجهیم. سیر اقدامات در نیمه این دهه تا اوایل دهه ۱۳۳۰ فزونی می‌یابد، اما در اوایل دهه ۱۳۳۰ تا اواخر آن با افول چشمگیری در اقدامات مواجه می‌شویم. مجدداً اقدامات در اوایل دهه ۱۳۴۰ رشد قابل توجه اما کوتاه مدتی داشته، به نحوی که در مجموع تا اوایل دهه ۱۳۵۰ سیر نزولی دارد، اما در سال‌های ۱۳۵۳ این اقدامات فزونی می‌یابد.

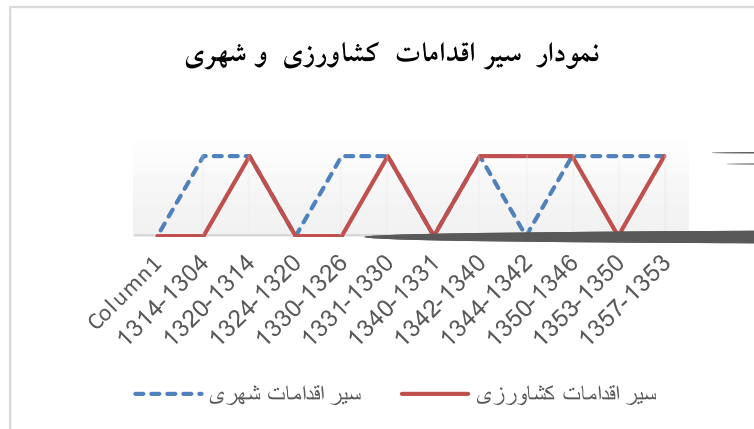
۱-۵. یکی از اقدامات اجتماعی آستان قدس، تأمین اجتماعی است که شامل مواردی از قبیل: تأسیس و توسعه پرورشگاه و نوانخانه، رسیدگی و کمک به سیل‌زدگان، زلزله‌زدگان و قحطی‌زدگان، کمک به فقرا و آبرومندان نیازمند، رسیدگی به وضعیت بیمه کارمندان و پرداخت هزینه‌های کمک‌معمیشتی می‌باشد. از ابتدای دهه ۱۳۴۰ به بعد، اقدامات تأمین اجتماعی اگرچه کاملاً حذف نشده، بسیار ناچیز می‌باشد. تحول این اقدام در

نمودار ذیل آمده است.

۹۲

۲-۵. دیگر اقدامات اجتماعی آستان در زمینه‌های شهری و کشاورزی است. مهم‌ترین مصادیق این اقدامات شامل موارد زیر است؛ در زمینه کشاورزی: توسعه و ایجاد باغات و مزارع جدید، ایجاد واحدهای کشت و صنعت، احیاء قنوات، خرید تجهیزات کشاورزی، آموزش اختصاصی و رسیدگی به کشاورزان و استفاده از مهندسان و کاردان‌های فنی کشاورزی، و در زمینه شهری شامل: تخریب بافت‌های فرسوده و خیابان‌کشی‌های ضروری به‌منظور بازسازی و توسعه فضای شهری، تأمین و رسیدگی به نیازهای ضروری مانند آب شرب، برق، گاز، تلفن، ایجاد وسایل حمل‌ونقل، بناهای اداری، تجاری و رفاهی.

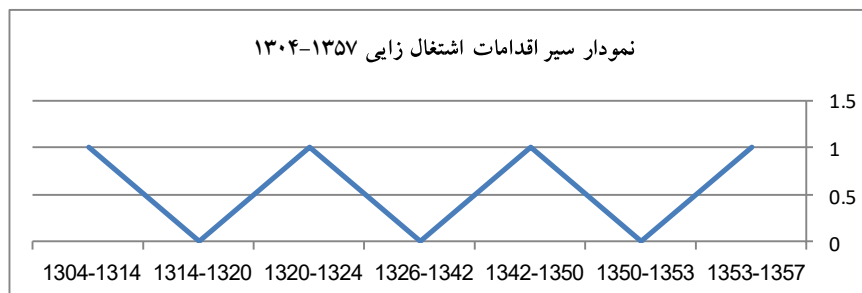
پژوهش‌های اجتماعی اسلامی / پاییز و زمستان ۱۴۰۲ / شماره ۱۲۸

همان‌طور که از نمودار فوق برمی‌آید، در زمینه شهری، اقدامات آستان در نیمه اول

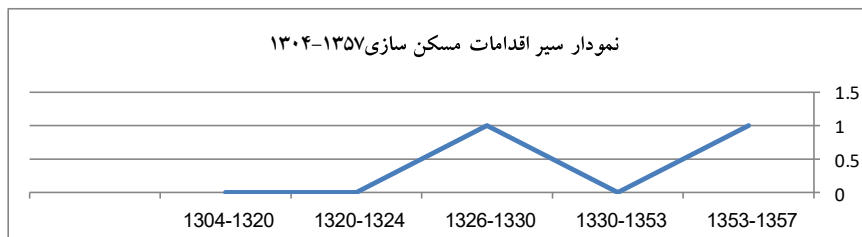

دهه ۱۳۲۰ و سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۴ همچنین تقریباً تمام دهه ۱۳۳۰ کاهش محسوسی پیدا می‌کند. در زمینه کشاورزی برخلاف شهری، در ابتدای پهلوی، آستان اقدام حائز اهمیتی انجام داده است. همچنین طی دهه بیست و تقریباً تمامی دهه ۱۳۳۰ نیز اقدام اساسی صورت نگرفته است.

۳-۵. اقدامات در زمینه اشتغال‌زایی؛ مصادیق اشتغال‌زایی مواردی را از قبیل به‌کارگیری افراد در کارخانه‌هایی مانند نان رضوی، کنسروسازی و قند، یا واحدهای کشت و صنعت در بر دارد. به نظر می‌رسد آستان در این زمینه، سیاست مشخص و پایداری نداشته است. نکته جالب آنکه اشتغال همپای سرمایه‌گذاری و اقدامات شهری و ایجاد مسکن رشد نکرده است. سیر این تحول در نمودار زیر مشخص است.

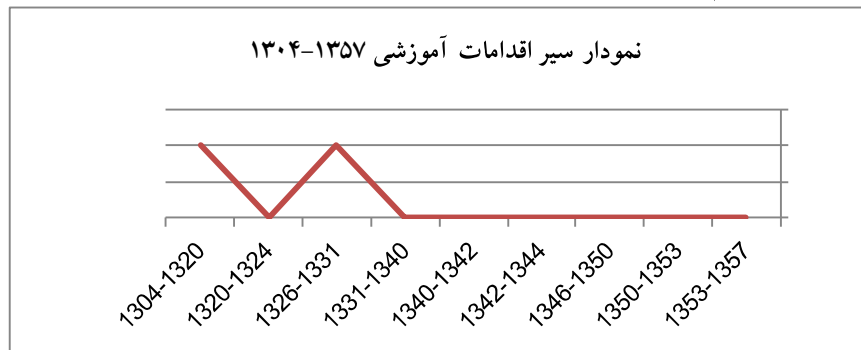

همان‌طورکه در نمودار فوق نیز نشان داده شده است، این‌گونه اقدامات در نیمه دوم دهه ۱۳۱۰ و نیز از نیمه دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۲ و همچنین اوایل دهه ۱۳۵۰ افول دارد. ۴-۵. اقدامات در زمینه مسکن؛ این اقدامات شامل ساخت مسکن و آپارتمان می‌شود.

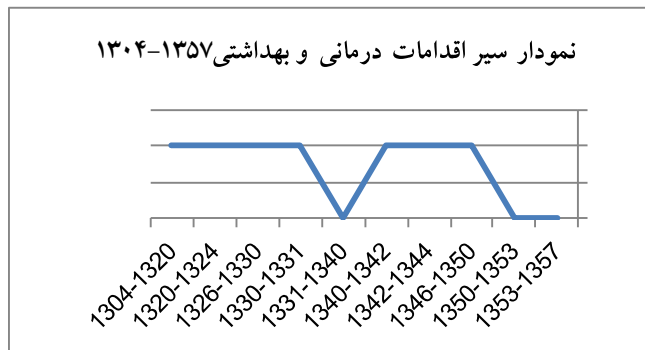

همان‌گونه که از نمودار فوق قابل استنباط است، در این زمینه غیر از نیمه اول دهه ۱۳۲۰ و چند سال آخر پهلوی، اقدام خاصی صورت نگرفته است. ۴-۵. اقدامات آموزشی؛ تأسیس و گسترش مدارس و دانشکده، برقراری کلاس‌های

درس و الزام کارکنان به سوادآموزی از مصادیق بارز این اقدامات است. همان‌گونه که نمودار سیر تحول نیز نشان داده است، برخلاف ابتدای این دوره، هرچه به انتهای پهلوی نزدیک می‌شویم، از اقدامات آستان در فضای آموزشی کاسته می‌شود.

۵-۵. خدمات بهداشتی - درمانی؛ مصادیق این اقدامات عبارت‌اند از: تأسیس بیمارستان، اختصاص بودجه قابل توجه و افزودن به بخش‌های بیمارستان مانند بخش کودکان و زایشگاه، خرید تجهیزات بیمارستانی و استفاده از پزشکان مجرب، رسیدگی به امور جذامی‌خانه. این اقدامات به‌جز تقریباً دهه ۱۳۳۰ و ابتدای دهه ۱۳۵۰ به بعد همواره مورد توجه متولیان و آستان بوده است.

۶. بررسی و تحلیل عوامل مؤثر بر اقدامات اجتماعی آستان قدس رضوی

۱-۶. بررسی تأثیر نایب‌التولیه‌های آستان قدس رضوی

در دوره پنجاه ساله پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷)، مجموعاً ۱۷ نفر از رجال نایب‌التولیه بودند. اسدی و پاکروان در زمان پهلوی اول و مابقی متعلق به پهلوی دوم می‌باشند.

جدول ۱: فهرست نایب‌التولیه‌های آستان قدس در دوره پهلوی^۱

نام	زمان تصدی	مدت زمان تصدی
محمدولی خان اسدی	۱۳۰۴/۱۲ تا ۱۳۱۴/۱۲/۴	۱۰ سال
فتح‌الله پاکروان	۱۳۱۴/۹/۹ تا ۱۳۲۰/۱۰/۱۲	۶ سال
علی منصور	۱۳۲۰/۱۰/۱۵ تا ۱۳۲۴/۶/۳۱	۳ سال و ۸ ماه
ناصر اعتمادی	۱۳۲۴/۹/۲۲ تا ۱۳۲۵/۵/۱	حدود ۸ ماه
غلامحسین اشرفی	۱۳۲۵/۵/۲ تا ۱۳۲۶/۱۲/۲۵	یک سال و نیم
محمود بدر	۱۳۲۶/۱۲ تا ۱۳۳۰/۱	۴ سال
مصطفی قلی رام	۱۳۳۰/۱/۲۵ تا ۱۳۳۰/۳	حدود ۴ ماه
سیدجلال‌الدین تهرانی	۱۳۳۰/۳/۹ تا ۱۳۳۱/۱۱/۱۷	۱ سال و ۸ ماه
علی معتمدی	۱۳۳۱/۱۱/۲۸ تا ۱۳۳۴/۳/۱۹	۲ سال و ۳ ماه
سیدفخرالدین شادمان	۱۳۳۴/۳ تا ۱۳۳۸/۱	۲ سال و ۱۰ ماه
محمد مهران	۱۳۳۸/۲/۱ تا ۱۳۴۰/۱۰	۲ سال و ۸ ماه
سیدجلال‌الدین تهرانی	۱۳۴۰/۱۰/۱۷ تا ۱۳۴۲/۱/۲۱	۱ سال و ۳ ماه
محمدصادق امیرعزیزی	۱۳۴۲/۲/۱۵ تا ۱۳۴۴/۶/۵	۲ سال و ۴ ماه
نادر باتمانقلیچ	۱۳۴۴/۷/۶ تا ۱۳۴۶/۳/۱	یک سال و ۴ ماه
باقر پیرنیا	۱۳۴۶/۳/۱ تا ۱۳۵۰/۶/۲۳	۴ سال و ۳ ماه
حسن زاهدی	۱۳۵۰/۶/۲۳ تا ۱۳۵۳/۲/۱۶	۲ سال و ۸ ماه
عبدالعظیم ولیان	۱۳۵۳/۲/۱۶ تا ۱۳۵۷/۶/۶	۴ سال و ۴ ماه
حسن سراج حجازی	۱۳۵۷/۶/۷ تا ۱۳۵۷/۸/۲۱	۲ ماه
محمدصادق امیرعزیزی	۱۳۵۷/۸/۲۱ تا ۱۳۵۷/۱۰/۱۴	۲ ماه

(ر.ک: سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۹۲-۱۹۴)

تفاوت انتخاب نایب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی و نحوه اداره موقوفات و قوانین مصوب، نمود گسستی نسبت به دوره‌های پیشین است. در این دوره برای اداره امور، برخلاف دوره قاجار که در دارالتولیه مرکز در تهران انجام می‌شد، سازمان مرکزی به وجود آمد (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۳۷). همچنین افرادی که به‌عنوان نایب‌التولیه انتخاب می‌شدند، اختیاراتشان بیش از پیش به اجازه شاه محدود بود و از استقلال کامل برخوردار نبودند (جلالیان، ۱۳۹۰؛ اورکاد، ۱۳۸۲؛ اکبری، ۱۳۹۹). این افراد «عموماً از اقشار تحصیل کرده جامعه

۱. در این جدول، اسامی کم‌رنگ به‌دلیل کوتاهی مدت زمان تصدی و عدم اقدام خاص از بررسی حذف شده‌اند.

و بعضاً از خاندان‌های مرفه و صاحب‌نفوذ بودند و برخلاف دوره‌های قبل، روحانیون و سادات رضوی به سمت نایب‌التولیه منصوب نمی‌شدند» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۷۰). جلالیان نیز در ارزیابی افرادی که از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ عهده‌دار منصب نایب‌التولیه بودند، می‌نویسد: «جهت‌گیری کلی در انتخاب‌های صورت گرفته، برگزینش افراد دارای تحصیلات آکادمیک، فرنگ‌رفته و وابسته به خاندان‌های صاحب‌نفوذ قدیمی و دارای سوابق مدیریتی و پایتخت‌نشین است» (جلالیان، ۱۳۹۰).

هرچند دامنه اختیارات نایب‌التولیه از سویی محدود به شاه بود، اما نحوه مصرف و عواید حاصل از موقوفاتی که به‌عنوان مطلقه شناخته می‌شود، این دامنه را گسترش داده و بر قدرت نایب‌التولیه می‌افزود. لازم به توضیح است که «موقوفات آستان را به دو نوع خاصه و مطلقه می‌توان تقسیم نمود. موقوفات خاصه عبارت است از رقباتی که واقف و وقف‌نامه آن مشخص است» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۳۴) و مصارف آن بیشتر «به روشنایی، فرش، تعمیرات، حقوق خدمه، دستگیری از مستمندان و مصارف دیگر اختصاص یافته است» (مولوی، ۱۳۵۳: ۴-۳). موقوفات مطلقه آن‌هایی هستند که مصارفشان بسته به نظر تولیت آستان قدس می‌باشد تا هرگونه که صلاح آستان قدس باشد، مصرف نماید (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۵۴۸).

۱-۱-۶. نایب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی اول؛ عملکردها و ویژگی‌ها

۱-۱-۱-۶. نخستین نایب‌التولیه محمدولی خان اسدی است. او در اسفندماه ۱۳۰۴ به این سمت منصوب شد و در ۱۳۱۴ برکنار گردید. وی تنها فردی بود که طولانی‌ترین مدت تصدی این سمت را در دوره پهلوی بر عهده داشت. اسدی از جمله چهره‌های شاخص این دوره است که اقداماتش میراثی ماندگار برای آیندگان بر جای گذاشت. او از استقلال رأی و شخصیت بالایی برخوردار بود که نمونه‌های آن را می‌توان در واقعه کشف حجاب، حفظ موقوفات و دارایی آستان قدس از دست‌اندازی حکومت دانست؛ به گونه‌ای که وی «اجازه نمی‌داد اندکی از موقوفات مهم حیف و میل شود» (سوزنچی کاشانی، ۱۳۸۷: ۲۵۴). همچنین سعی در جلب همکاری با روحانیت داشت؛ به قسمی که به‌منظور تهیه کتابچه‌ای به نام دفتر موقوفات از کلیه رقبات موقوفات آستان قدس، کارگروهی مرکب از مطلعین زیر نظر احمد کفایی خراسانی تشکیل داد (عطاردی، ۱۳۸۰: ۲).

اسدی علاوه بر اصلاحات اداری، مالی و عمرانی در آستان قدس، اقدامات اجتماعی نیز انجام داد. اهم سیاست‌ها و اقدامات وی در زمینه آموزشی عبارت‌اند از: گسترش مدارس جدید، به‌طوری‌که آستان در ابتدای سال تحصیلی ۱۳۰۵ دارای ۶ کلاس ابتدایی و ۸۰ نفر محصل بود و در سال ۱۳۰۷ یک باب مدرسه در سه مقطع ابتدایی، راهنمایی و دبیرستان دخترانه نیز از بودجه موقوفات تأسیس نمود (آقاملابی، ۱۳۸۴: ۱۲۶؛ متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۶۴). تأسیس دبیرستان شاه‌رضا در سال ۱۳۰۷ (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۸۶). این مدارس به مرور توسعه یافت، به‌گونه‌ای در سال ۱۳۱۲ تعداد ۱۱۳۹ محصل دختر و پسر داشت و برای آن‌ها دو معلم اروپایی نیز استخدام شدند. همچنین تأسیس دانشکده علوم معقول و منقول از موقوفات دو مدرسه دینی که تخریب شده بود. این مراکز آموزشی در سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۵ به وزارت فرهنگ واگذار شد.

در حوزه درمانی، مهم‌ترین اقدام وی تأسیس بیمارستان شاه‌رضا در سال ۱۳۱۴ بود (عطاردی، ۱۳۷۱). گفتنی است این بیمارستان در زمین‌های ال‌ندشت موقوفه آستان قدس به مساحت ۲۱۷۹۰۰ متر مربع که نسبت به شهر ارتفاع بیشتر و هوای بهتری دارد، واقع بود و در آن از جدیدترین فناوری‌ها، پزشکان و متخصصان استفاده می‌شد. در این راستا، ایجاد بناهای جدید جذامی‌خانه و رسیدگی بیشتر به وضعیت آنان را می‌توان نام برد. همچنین در سال ۱۳۰۵ پرورشگاهی تأسیس شد که کودکان فقیر و بی‌سرپرست را تحت پوشش قرار می‌داد (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۴۰۵-۴۰۹).

در زمینه اشتغال و توسعه می‌توان به موارد زیر اشاره داشت: توسعه کارخانه برق (با خرید دستگاه‌های مولد از آلمان) برای مصرف بیوتات حرم و ساختمان‌های آستان و کارخانه نخ‌ریسی (با سرمایه ۶ میلیون ریال) در سال ۱۳۱۳ (عطاردی، ۱۳۷۱: ۵۲۳-۵۳۴). ساختمان این کارخانه در مساحتی به وسعت ۷۶۰۰ متر مربع ساخته و ماشین‌آلات کارخانه از انگلیس وارد شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۶۸: ۱۲۰/۳-۱۲۱).

در زمینه مسائل شهری، اهم اقدامات اسدی عبارت‌اند از: ایجاد خیابان‌های نوساز شهر مشهد از اوایل سال ۱۳۰۵، «حفر چند رشته قنات در جوار روستای گناباد چناران و انتقال آب قنات‌ها به سوی مشهد که تا حدود هفتاد سال بعد همچنان جاری بود و باغ ملک‌آباد و منازل واقع در ال‌ندشت و احمدآباد از آن مشروب می‌شد» (سیدی فرخند،

۱۳۹۲: ۱۷۱-۱۷۲). واگذاری اجاره بخشی از اراضی وقفی مشهد به مردم شهر جهت احداث منازل مسکونی که توسعه فیزیکی شهر مشهد را به همراه داشت (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۸۴). احداث فلکه یا خیابان اطراف حرم مطهر، که این اقدام علاوه بر حل مشکل ارتباطی، منجر به ایجاد ساختمان‌های دوطبقه و بناهایی گردید که باعث شد این محورها به یکی از مهم‌ترین محورهای حیاتی و کارایی شهر در قالب دو عملکرد اداری و تفریحی تبدیل شود (رضوانی، ۱۳۸۴: ۲۵۴). بدین‌سان وی در راستای بهبود مؤلفه‌های شهری و شاخص‌های اشتغال، بهداشت و درمان، مسکن و آموزش کوشید.

۱-۱-۲. دومین متولی در زمان رضاشاه، فتح‌الله پاکروان است که از ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۰ متصدی این سمت بود. وی برخلاف اسدی، یک دوره آموزشی نظامی دیده بود و بیشتر مطیع اوامر شاه بود. پاکروان به مراتب بیش از اسدی در مقابل نیروهای مذهبی موضع‌گیری کرد. واقعه گوهرشاد و اقدامات سخت‌گیرانه و تندروی وی در کشف حجاب، درحالی‌که اسدی نسبت به کشف حجاب در مشهد به دلیل ماهیت مذهبی شهر خواستار تأمل نظر بیشتری از سوی شاه بود، زندانی و تبعید کردن عده‌ای از روحانیون پس از آن، برگزاری جشن تجدد نسون، ارسال و فروش صندوق‌های حاوی طلای داخل ضریح و نذورات به بانک ملی، قطع مقرری قاریان، حفاظ و خطبه‌خوانان حرم و فروش زمین‌های الندشت بدون مجوز شرعی، نمونه‌ای از کارهای اوست (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۵۱-۱۵۳). این‌گونه اقدامات سبب تعارض با نیروهای مذهبی و اجتماعی شد و در نتیجه بر اثر فشار این نیروها بر شاه، وی برکنار گردید.

بااین‌حال برخی اقدامات اجتماعی پاکروان عبارت‌اند از: ساخت مدارس و واگذاری آن به وزارت فرهنگ با اجاره کم، کمک مادی سالیانه به برخی دانش‌آموزان و دانشجویان (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۴۰۰). رسیدگی به امور درمانی که از اسنادی مانند آنچه در زیر آمده است، برداشت می‌گردد: احکام پرسنل و پیمان‌نامه منعقد شده با دکتر حسن فاضل و پروفیسور هامر شلاک برای خدمت در بیمارستان شاه‌رضا،^۱ استخدام دو متخصص مجارستانی و ایتالیایی برای امور ساختمانی،^۲ همچنین بخشنامه نایب‌التولیه مبنی بر شرکت کارمندان

۱. سند شماره ۹۰۰۴۵.

۲. سند شماره ۹۰۰۵۷.

بی سواد در کلاس‌های شبانه سالمندان^۱ توسعه پرورشگاه و زایشگاه، احداث بیمارستان ویژه کودکان (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۵۴)، تأسیس دانشکده پزشکی در سال ۱۳۱۸ (عطاردی، ۱۳۷۱: ۵۳۴). بدین‌سان اقدامات جسته و گریخته وی در دو زمینه آموزشی و به‌ویژه درمانی بیشتر در محیط بنیادی بود که در زمان اسدی پایه‌گذاری شده بود.

پاکروان که هم‌زمان استاندار خراسان نیز بود، فعالیت‌هایی در زمینه توسعه فناوری و شهری انجام داد؛ از قبیل توسعه کارخانه برق برای مصارف شهری، ورود ماشین به شبکه‌های درون‌شهری با دو دستگاه اتوبوس در سال ۱۳۱۸ و جایگزینی آن به جای درشکه طی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ در مشهد که نقش مهمی در رشد فیزیکی این شهر داشت (رهنا، ۱۳۹۰: ۲۳). تأسیس کارخانه قند آبکوه در سال ۱۳۱۵ در زمینی به مساحت ۲۷۹۰۰۰۰ متر مربع در زمین‌های موقوفه آستان قدس که در سال ۱۳۴۸ به آستان قدس فروخته شد (احتشام کاپوآنیان، ۱۳۵۴: ۲۵۶). در زمان وی، کلیه املاک مزروعی موقوفات آستان قدس را در مشهد و توابع آن و شهرستان‌ها از کوچک و بزرگ به شرکت فلاحتی خراسان اجاره دادند. این شرکت در سال‌های اولیه تأسیس با نظم صحیحی کار می‌کرد و آبادی املاک و باغات، و احداث و احیاء قنوات را در پی داشت (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۳۷۰-۳۷۱). بنابراین می‌توان تا حدودی بهبود رفاه کشاورزان را مدنظر داشت.

۲-۱-۶. نایب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی دوم؛ عملکردها و ویژگی‌ها

در این دوره، ۱۵ نفر نایب‌التولیه آستان شدند. از آنجا که اکثر این افراد غیربومی بودند و مدت‌زمانی لازم بود تا با تشکیلات آستان آشنا شوند، آن‌هایی که مدت‌زمان تصدی‌شان کمتر از دو سال بود (اعتمادی، اشرفی، رام، و سراج)، از بررسی حذف شدند. توضیح عملکرد مابقی آنان به شرح زیر است:

۱-۲-۱-۶. علی منصور (۱۳۲۰-۱۳۲۴)؛ از مهم‌ترین اقدامات اجتماعی وی، موارد زیر قابل اشاره است: تأسیس ساختمان کودکان و زایشگاه در بیمارستان شاه‌رضا، بازسازی جذام‌خانه (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۵۵-۱۵۷)، تکمیل ساختمان کتابخانه و موزه، حفر نخستین چاه عمیق در مشهد، ساخت نوانخانه برای کمک به نیازمندان (دائرة المعارف

آستان قدس رضوی، ۱۳۹۹: ۵۳۴/۲). در سال ۱۳۲۱ که در مشهد قحطی مصنوعی ایجاد شد: «نظر آقای منصور این است که آستان قدس مؤسسه خیریه است. سوی وجه موجوده، عواید روزمره آن هم باید صرف امور خیریه گردد... [در برابر پیشنهاد ارائه شده به منظور کمک به مستمندان] آقای منصور پاسخ دادند... اگر پول موجود را به طور رایگان به مستمندان بدهیم، به گدایی و مفت خواری عادت نموده، در آتیه بر متکدیان افزوده می‌گردد. قرار شد بنای نیمه تمام کتابخانه و موزه و... را شروع به کار نمایند و نیز ساختمان‌های مهمانخانه توس... و ساختمان‌های دیگری که مورد لزوم بیمارستان شاه‌رضاست شروع گردد... و منظور اصلی این باشد که مستمندان به عنوان کار کردن آمده، به اسم اجرت روزانه به آن‌ها کمک شود... منتهی فشاری برای کار کردن به آن‌ها وارد نشود. ضمناً اگر خانواده آبرومندی... باشند که این قبیل کارها شایسته آن‌ها نباشد، به وسیله علما و معتمدین محل کمک شود... فقط برای عجزه و کودکان و زن‌های ازکارافتاده، نوانخانه‌ای از طرف آستان قدس دایر شود» (احتشام کابوینیان، ۱۳۵۴: ۳۱۰).

مشهور است که وی رابطه حسنه‌ای با انگلیسی‌ها داشت و حامی آنان بود و حتی انتخابش به نخست‌وزیری نیز بنا به این دلیل بوده است. بنابراین هرچند در زمان تصدی وی در آستان قدس، مواردی که مؤید عدم استقلال رأی وی با توجه به این نکته باشد، دیده نشده، با این حال، این قضیه جای ابهام دارد.

۱-۲-۲-۶. محمود بدر (۱۳۲۶-۱۳۳۰)؛ برخی اقدامات او عبارت‌اند از: بهبود بخشیدن به شرایط اقتصادی آستان قدس و افزایش درآمد املاک آن (احتشام کابوینیان، ۱۳۵۴: ۲۲۹)، عقد قرارداد با شرکت بیمه ایران برای بیمه کارکنان آستان در سال ۱۳۲۷ (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۲۱۳)، تأسیس دبستان در روستای روشناوند گناباد، احداث بیمارستانی در مزرعه کنه‌بیست برای رفاه رعایای املاک آستان، احداث خانه برای سیل‌زدگان محروم مشهد، اقدامات اولیه برای لوله‌کشی و تأمین آب شرب مشهد با حفر چاه، کمک به دانش‌آموزان بی‌بضاعت (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۶۶) و تأمین برخی نیازهای ضروری جدامیان (سند شماره ۶۷۸۲۰/۲، به نقل از: جلالیان، ۱۳۹۰). وی رابطه خوبی با روحانیت داشت و از حمایت و همکاری آنان برخوردار بود؛ برای مثال، آیه‌الله فقیه سبزواری ضمن ابراز رضایت از عملکرد وی، خواستار ابقایش از سوی شاه شد (جلالی، ۱۳۷۷).

۱-۲-۳. سیدجلال‌الدین تهرانی (۱۳۳۰-۱۳۳۱ و ۱۳۴۰-۱۳۴۲)؛ وی در

هر دو دوره هم‌زمان استاندار خراسان نیز بود. آن‌گونه که از اسناد و مکاتبات وی برمی‌آید، رئوس برنامه‌های تهرانی برای آستان چنین بود: جلوگیری از نفوذ دربار و درباریان، دولت و دولتیان در امور آستان قدس، سامان‌دهی امور مالی، ملکی و کشاورزی، تعدیل نیروی انسانی و نیز اجرای قوانین مذهبی. از اقدامات بحث‌انگیزش در دور اول مسئولیت می‌توان به اخراج ۷۶ بهایی از آستان قدس، دستور منع چراغانی در حرم به مناسبت تولد شاه به علت مصادف شدن با وفات امام سجاد علیه السلام و منع فروش مشروبات الکلی در مشهد اشاره داشت. در دور دوم نیز در برنامه‌ای که خودش تنظیم کرده بود، برنامه‌های عمرانی مانند تعمیر باغات و احداث خیابان‌ها در رأس اهدافش بود. همچنین توجه به بهداشت، رسیدگی به وضعیت بیمارستان منتصریه، احداث پلی کلینیک بیمارستان، تأسیس پرورشگاه، تأسیس مدرسه عملی فلاح از بجه‌های رعایای املاک آستانه با برنامه آموزش کشاورزی و ارتقای سواد ضمن برخورداری از تعلیمات دینی، برنامه آموزشی اکابر برای عامه، استخدام اطباء خارجی، خرید و تجهیز بخش‌های بیمارستان شاه‌رضا را می‌توان از دیگر اهداف او نام برد (طلایی، ۱۳۹۶: ۴۴-۵۴). در سال ۱۳۴۱ با ابلاغ قانون مرحله دوم اصلاحات ارضی، قرار بود املاک آستان قدس با اجاره‌های مدت‌دار به روستاییان واگذار شود (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۲۱)؛ اما تهرانی از مخالفان اجرای قانون اصلاحات ارضی درباره موقوفات آستان قدس بود. او در نامه‌ای به محمدتقی فلسفی در سال ۱۳۶۰ اشاره می‌کند که در این مورد مقاومت کرده و «سه ماه طول کشید که شاه قبول کند تا بنده متصدی هستم، تقسیم موقوفات آستان قدس نشود» (طلایی، ۱۳۹۶: ۶۲). درحالی‌که در زمان نیابت تولیت عزیزی، طرح تقسیم اراضی آستان تهیه و در اوایل خرداد ۱۳۴۲ به امضای شاه رسید (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۲۷). ضمناً وی در استعفای خود، دلیلش را دخالت دولت و دربار در امور آستانه بیان کرده بود. برنامه‌ها و اقداماتی از این دست، هم نشان از استقلال رأی وی داشت و هم الزام به رعایت شعائر مذهبی. تهرانی علاوه بر انتساب به خانواده‌ای روحانی، رابطه خوبی هم با روحانیون داشت؛ به قسمی که علمایی مانند آیات عظام سیدحسین طباطبایی بروجردی، سید یونس اردبیلی، سیدحسن قمی و سیدمحمدهادی میلانی از اقدامات او تقدیر کردند. او سه نفر مدرس برای آستان تعیین کرد: جوادآقای تهرانی برای درس خارج،

آقاسیدجواد مدرس برای درس سطح و محمدتقی ادیب نیشابوری برای تدریس علوم دینی. وی گاه نقش میانجی را میان دربار و روحانیون برای حل اختلاف در دوره پهلوی دوم ایفا می‌کرد. به‌عنوان مثال می‌توان به نمایندگی او از جانب علما برای مذاکره با شاه در جریان مواد لایحه اصلاحات ارضی و لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی اشاره داشت (طلایی، ۱۳۹۶؛ سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۶۹-۱۷۰). در سال ۱۳۴۱، تهرانی از محل موقوفات آستان قدس، درمانگاهی شبانه‌روزی برای بیماران فقیر ساخت (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۴۰۷). این درحالی بود که در همان سال به‌علت رکود بازار و خرابی اوضاع اقتصاد کشور، دستمزد کارگران نسبت به سال‌های قبل کاهش داشت (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۵-۱۶). در امور کشاورزی می‌توان به اقدامات او برای دفع آفت ملخ و دعوت از کارشناسان روسی به این منظور اشاره داشت. وی برای بهبود شرایط کشاورزان املاک آستان قدس، پیشنهاد ایجاد صندوق تعاونی با نحوه کارکرد آن به شاه ارائه داد و موافقت آن را اخذ کرد. همچنین مکاتباتی با نخست‌وزیر برای فروش گندم مازاد آستان قدس و تهیه گندم از افغانستان داشت. در واقعه زلزله قزوین و بوئین‌زهرها نیز با مدیریتی خوب کمک‌های مردمی را جمع‌آوری و با نظارت و هدایت آستان برای مناطق زلزله‌زده ارسال نمود. از خدمات شهری او نیز می‌توان به احداث بلوار وسیعی تقریباً به طول ۱۲ کیلومتر در سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۲ اشاره کرد (طلایی، ۱۳۹۶: ۴۶-۶۴).

۱-۲-۴. علی معتمدی (۱۳۳۱-۱۳۳۴)؛ با توجه به اسنادی که وی خواستار رفع کدورت بین علما و رجال لشکری و کشوری و یا رفع اختلاف مابین شاه و مصدق بوده، به نظر می‌رسد از استقلال رأیی برخوردار بوده است.^۱ اما با این حال، چنین کوشش‌هایی بی‌آیندی نداشت که بیانگر نفوذ کلام او در دو طرف باشد. منابعی نیز به تلاش او در افزایش حقوق و جلب رضایت کارکنان آستان و جذب قلوب عمومی اشاره کرده‌اند (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۷۲؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۴۴۹). از دیگر تلاش‌های معتمدی

۱. براساس سند شماره ۶۹۴۰۰ موجود در مرکز اسناد آستان قدس، وی از روحانیون و رجال لشکری و کشوری در جشن میلاد امام رضا (علیه‌السلام) دعوت به عمل آورد تا کدورت‌ها را رفع کنند. همچنین براساس سند ۷۶۷۴ موجود در همان مرکز، معتمدی از شاه، مصدق و آیه‌الله کاشانی دعوت نمود تا با حضور در حرم، اختلافات فی‌مابین را مرتفع سازند.

در امور خدمات شهری، پیگیری‌هایی است که به‌منظور افزایش نیروی برق مشهود^۱ انجام داده است. اما در منابع در دسترس، اشاره‌ای به نتیجه پیگیری‌های وی نشده است. ۵-۲-۱-۶. فخرالدین شادمان (۱۳۳۴-۱۳۳۸)؛ شادمان فرزند یکی از روحانیون واعظ تهران بود. با مرور منابع و اسناد، اقدامات وی در آستان بیشتر معطوف به بازسازی، توسعه و تجدید بنا، آینه‌کاری و تزیین، تعمیر و ترمیم بیوتات و اماکن متبرکه حرم بوده است (مؤتمن، ۱۳۴۸). کاویانیان نیز در چند جا از وی به‌عنوان فردی ساعی یاد می‌کند که در زمینه‌های فوق و اطعام زوار کوشیده است (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۱۴۷ و ۱۸۶). او در اختلاف با شاه، ظاهراً بر سر چگونگی اداره عواید آستان استعفا داد و این استعفا را نیز به آیه‌الله بروجردی تقدیم کرد (میلانی، ۱۳۷۴).

۶-۲-۱-۶. محمد مهران (۱۳۳۸-۱۳۴۰)؛ در زمان وی، باشگاه لاینز آستان قدس به‌عنوان شعبه‌ای از یک مؤسسه خیریه بین‌المللی تأسیس شد (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۷۷). کاویانیان بنا به دلایلی، نظر خوبی نسبت به وی ندارد و سر بسته از مفاسد او یاد می‌کند که در زمان تهرانی اصلاح شد (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۶۴). با این حال، وی از ذوق ادبی و علائق فرهنگی برخوردار بود (دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۹: ۵۶۹/۲). در زمان وی، اولین نشریه رسمی با عنوان «نامه آستان قدس» و با محتوایی مذهبی - فرهنگی با مدیریت فخرالدین حجازی و دکتر فیاض، با رویکرد ارائه مقالات دینی، اعتقادی و اخلاقی منتشر گردید (حافظی، ۱۳۸۷: ۲۶۸/۴-۲۶۹). می‌توان متصور بود که مهران سعی در جلب همکاری نیروهای مذهبی و روحانیون در این زمینه خاص داشته است. هرچند مهران در زمینه‌های اجتماعی، اقدام خاصی انجام نداده و بیشتر در راستای ادامه روند موجود گام برداشته است، اما در اسناد به دو مورد در زمینه تأمین اجتماعی در ارتباط با کارمندان آستان قدس برمی‌خوریم؛ یکی موافقت با مرخصی و پرداخت فوق‌العاده و کمک‌معیشتی فرزندان^۲ و دیگری دستوری برای معاینه پزشکی کارمندان^۳. در حوزه کشاورزی نیز جز یکی دو مورد، اقدام خاصی مشاهده نمی‌شود؛ یکی تذکر

۱. سند ۱۵۴۳۶۴، مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

۲. سند شماره ۶۸۹۴۴، مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

۳. سند شماره ۱۲۰۹۴۷، مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

نسبت به وضعیت املاک کشاورزی واقع در درگز^۱ و دیگری نیز تذکر به شهیدی مبنی بر قصور در انجام وظایف محوله پیرو تحویل مزارع درزاب.^۲

۶-۱-۲-۷. محمدصادق امیرعزیزی (۱۳۴۲-۱۳۴۴ و ۱۳۵۷)؛ عزیزی ضمن برخورداری از تحصیلات نظامی، مراتب نظامی را نیز تا درجه سپهبدی پیمود. وی در توسعه و تعمیر اماکن متبرکه، تفکیک وظایف مدیران آستان، اصلاح امور اداری و تنظیم بودجه و رسیدگی به موقوفات اهتمام داشت (دائرة المعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳: ۱۴۶/۱). همچنین اقدامات مفیدی به منظور توسعه، عمران و آبادانی امور کشاورزی و آبیاری انجام داد. در دومین بار چون شرایط را برای ادامه کار مناسب نمی‌دید، استعفا کرد (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۷۹-۱۸۰). در سال ۱۳۴۲ کارخانه قند چناران را که در زمینی به مساحت ۳۲ هکتار ساخته شده بود، از دولت برای آستان قدس خریداری کرد (عطاردی، ۱۳۸۱: ۳۱/۲). در سال ۱۳۴۳، بنای جدیدی به جای ساختمان قبلی بیمارستان منتصریه ساخت که شروع به کار نمود (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۴۱۵). در سال ۱۳۴۳ برای آسایش زوار دستور داد تا در اراضی پشت زاویه جنوب شرقی صحن مطهر، مستراح و متوضای مدرن امروزی با دستشویی‌های عالی برای زن و مرد به طور جداگانه ساخته شود (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۵۲)؛ اما اتمام این کار تا زمان پیرنیا به تعویق افتاد. بنابر ادعای عاقلی، عزیزی فردی متدین و درستکار بود و نه تنها واجبات دینی که مستحبات را نیز انجام می‌داد. بنابراین به اصول دینی پایبند بوده است (عاقلی، ۱۳۸۰: ۲۰۱).

۶-۱-۲-۸. نادر باتمانقلیچ (۱۳۴۴/۷/۶-۱۳۴۴/۳/۱)؛ وی فردی جدی، منضبط، اما مغرور، خوش‌قلب و پاک‌دست بود، که به گفته جلال‌الدین تهرانی هنگامی که متوجه خطایش می‌شد، از آن برمی‌گشت. وی یک دوره نظامی در مدرسه عالی افسری سوئیس گذراند و در سال ۱۳۳۶ به درجه سپهبدی نائل شد. او در سال ۱۳۳۱ رئیس دفتر نظامی شاه و ریاست ستاد ارتش بود. باتمانقلیچ گویا زیاد خود را متعهد به رعایت تشریفات سنتی نمی‌دانست و به همین سبب ناخرسندی‌هایی را سبب شد. وی ضمن سپردن بسیاری از سمت‌های حساس آستان به امرا و افسران ارتش، اصلاحاتی را برای

۱. سند شماره ۸۸۴۹۷، مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

۲. سند شماره ۸۸۲۹۶، مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

آستان و تعمیراتی را در بیوتات انجام داد (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۰-۱۸۱). همچنین در حفظ موقوفات و منابع آبی کوشید (دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳: ۱۷۶/۱). در این زمان، کاویانیان درخواست تهیه صورتی از تشکیلات آستان را کرد و با موافقت مواجه شد (فاضلی، ۱۳۹۸: ۵۲۰). اما به عقیده مؤتمن علی‌رغم کارهای کوچک، نه ساخت‌وساز تازه‌ای در آستان انجام داد و نه کارهای نیمه‌تمام سپهد عزیز را به اتمام رساند. وی در دوره‌ای به مشهد آمد که به دلیل تبعید آیه‌الله خمینی و قمی، جو غالب بر ضد شاه و حکومت بود. از این رو، شاه استاندار را از میان نظامیان برگزید تا امور آستان هم در دست آنان باشد و آن حوزه مهم مذهبی زیر نظارت مستقیم نماینده برگزیده خودش باشد.

۱-۶-۲-۹. باقر پیرنیا (۱۳۴۶-۱۳۵۰)؛ وی اقدامات مفیدی در خصوص امور عمرانی و تعمیر بیوتات و اماکن متبرکه انجام داد. پیرنیا ضمن همکاری با آیه‌الله میلانی برای ارتقای امور فرهنگی آستان، به خرید کتابخانه‌های شخصی برای آستان و جمع‌آوری قرآن‌های خطی اهتمام ورزید و وضعیت موقوفات را در دیگر استان‌ها مورد پیگیری قرار داد (دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳: ۲۶۳/۱). در زمینه کشاورزی و صنعت، بخش عمده‌ای از درآمد آستان را به هزینه در آن اختصاص داد. وی اظهار می‌دارد چاه‌های عمیقی برای زمین‌های کشاورزی در مشهد، سرخس و رفسنجان حفر کرده و یکی از مهندسان پرکار وزارت کشاورزی را به ریاست کشتزار نمونه گمارده است، که در نتیجه آن، سطح تولید چغندر و گندم را به حدود دو برابر رساند و ۳۰۰ هکتار نیز باغ ایجاد نمود. در سرخس نیز علاوه بر درختکاری، حدود ۱۰۰۰ کیلومتر، ۷۰۰ هکتار باغ میوه به وجود آمد (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۳۱۷-۳۱۹). در زمینه امور شهری، در احیاء و بهسازی بخش‌هایی از شهرهای فردوس، کاخک و گناباد پس از زمین‌لرزه کوشید و برای تأمین آب مشهد تلاش کرد. وی در سال ۱۳۴۶ به دریافت نشان درجه یک آبادانی و پیشرفت نائل شد. در حوزه امور درمانی نیز بیمارستان امام رضا (علیه‌السلام) را تجهیز و بودجه آن را افزایش داد (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۳-۱۸۵). در سال ۱۳۴۶، کارخانه نان رضوی تأسیس شد و اندکی پیش از آن، کلیه سهام کارخانه نساجی خریداری، بدهی‌هایش پرداخت و ماشین‌های جدید از چک اسلواکی وارد شد. همچنین سه کارخانه قند از دولت برای آستان خریداری شد (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۳۲۸-۳۲۹).

۱-۲-۱۰. حسن زاهدی (۱۳۵۰-۱۳۵۳)؛ در زمان وی نیز تعمیر ساختمان و بیوتات و احداث رواق‌هایی ادامه یافت. او همچنین بند گلستان را تعمیر (سوهان‌بان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۶) و آب و برق شهر جدید آستان قدس را تأمین نمود. در سال ۱۹۷۳ میلادی (۱۳۵۱) آستان فقط ۶۰ میلیون ریال عایدی داشت. دفتر مطالعاتی فرانسه - ایران در آن زمان تخمین زد که آستان با ۲/۴ میلیارد ریال سرمایه‌گذاری می‌تواند حدود ۱/۷ میلیارد ریال درآمد داشته باشد. در واقع، تولید آستان در مقابل دریافت مبالغ مضحک، زمین‌های خود را به دوستان و آشنایان اجاره داده است (اورکاد، ۱۳۸۲: ۸۶). هرچند این واگذاری تماماً در زمان زاهدی اتفاق نیفتاده و مربوط به پیشینیان نیز می‌شود، با این حال ظاهراً زاهدی اقدام خاصی در این خصوص به عمل نیاورده است و در عوض به دیوان‌سالاری آستان پرداخته و تشکیلات نوینی برای آن پی ریخته است.

۱-۲-۱۱. عبدالعظیم ولیان (۱۳۵۳-۱۳۵۷)؛ وی از تحصیلات نظامی هم برخوردار بود و در سال ۱۳۴۹ آجودان کشوری شد. ولیان علاوه بر تصدی نیابت تولید، استاندار خراسان هم بود و از حمایت و پشتیبانی مستقیم شاه و ساواک برخوردار بود؛ به‌طوری‌که با اختیارات زیاد «در حد نایب‌السلطنه» شروع به توسعه تولیدات زراعی (ایجاد مزرعه نمونه طرق، آغاز آبیاری دشت سرخس)، احداث شرکت نان قدس رضوی و کارخانه‌های تولید مواد غذایی (آردسازی، کارخانه قند و شکر)، تخریب و بازسازی مشهد و دور حرم کرد تا امکان پذیرایی از دو میلیون مسافر که هر ساله به مشهد می‌روند، فراهم آید (همان: ۸۸). در سال ۱۳۵۴، کارخانه کنسروسازی آستان قدس در زمینی به مساحت ۲۱ هکتار احداث گردید (عطاردی، ۱۳۸۱: ۳۳/۲). همچنین اقداماتی در زمینه مسکن و امور شهری انجام شد؛ مانند: احداث شهر جدید در اراضی آبکوه به وسعت تقریبی ۸ میلیون متر مربع متعلق به آستان قدس با اقدامات شهرسازی و تأمین آب و برق، تلفن و گاز. این شهر که با هدف سکونت ۸۵۰۰۰ نفر ایجاد شد، دارای بناهای اداری و مراکز تفریحی، اجتماعی، درمانی، آموزشی و تجاری است. ساخت آپارتمان‌های مرتفع (از سوی سازمان نوسازی و عمران آستان قدس) در مساحتی بالغ بر ۵۶۶۸۰ متر مربع در ۱۱ بلوک که هریک دارای ۵۰ دستگاه آپارتمان بود، آپارتمان‌های کارگری (به‌وسیله اداره کل مسکن و شهرسازی خراسان) با تعداد

۱۳۴۶ واحد در واحدهای کارخانه قند چناران، قند آبکوه، نخریسی و نان رضوی (آستان قدس رضوی؛ دیروز و امروز، ۱۳۵۴: ۲۰۰-۲۰۱). باین حال در مواجهه با نیروهای مذهبی، مهم‌ترین نقش او در خراسان، مهار حرکت‌های مذهبی و محافل و مدارس دینی و بازار در مشهد بود (سوهانیان حقیقی و نقدی، ۱۳۹۷: ۱۸۷-۱۸۹). در دوره تصدی وی در سال ۱۳۵۴، قانون اوقاف به تصویب رسید که بر مبنای آن، تصدی امور وقف در بخش‌هایی نیز از متولیان رسمی گرفته شد و به دولت واگذار شد (اکبری، ۱۳۹۹: ۱۵۳-۱۵۵).

۳-۱-۶. تحلیل ویژگی‌ها و اقدامات نایب‌التولیه‌ها در دوره پهلوی

از تحلیل بخش قبل، جداول مقایسه‌ای مفیدی قابل طرح است.

جدول شماره ۲: ویژگی‌های نواب تولیت و اقدامات اجتماعی

نام نایب‌التولیه	ویژگی‌ها										اقدامات و سیاست‌گذاری اجتماعی			
	مدت تصدی	استقلال رأی	رابطه با روحانیت	گستره اختیارات	پیشینه نظامی	جمع نمرات	آموزشی	درمانی - بهداشتی	مسکن	اشتغال	تأمین اجتماعی	خدمات شهری	بهبود کشاورزی	جمع نمرات
محمدولی خان اسدی	۱۰ سال	+	+	-	-	۳	+	+	-	+	+	+	-	۵
فتح‌الله پاکروان	۶ سال	-	-	+	+	۱	+	+	-	-	+	+	+	۵
علی منصور	۳ سال و ۸ ماه	-	-	+	-	۲	-	+	-	+	+	-	-	۴
محمود بدر	۴ سال	+	+	-	-	۳	+	+	+	-	+	+	-	۵
سیدجلال‌الدین تهرانی (مجموع دو دوره)	۲ سال و ۱۱ ماه	+	+	+	-	۴	+	+	-	-	+	+	+	۵
علی معتمدی	۲ سال و ۳ ماه	+	؟	-	-	۲	-	-	-	+	-	-	-	۱
سیدفخرالدین شادمان	۲ سال و ۱۰ ماه	+	+	+	-	۴	-	-	-	+	-	-	-	۱
محمد مهران	۲ سال و ۸ ماه	؟	+	-	-	۲	-	-	-	-	+	-	-	۱
محمدصادق امیرعزیزی (مجموع دو دوره)	۲ سال و ۶ ماه	-	-	-	+	۱	-	+	-	+	-	-	+	۴
نادر باتمانقلیچ	۱ سال و ۸ ماه	-	؟	+	+	۲	-	-	+	-	+	+	+	۴
باقر پیرنیا	۴ سال و ۳ ماه	+	+	+	-	۴	-	+	-	+	-	+	+	۴
حسن زاهدی	۲ سال و ۸ ماه	-	-	-	+	۲	-	-	-	-	-	+	-	۱
عبدالعظیم ولیان	۴ سال و ۴ ماه	-	-	-	+	۱	+	+	+	+	+	+	+	۵

در بین نایب‌التولیه‌ها پنج نفر (اسدی، پاکروان در دوره پهلوی اول، بدر، تهرانی، ولیان در دوره پهلوی دوم)، مجموع نمره اقدامات آنان پنج است. از میان آن‌ها، پاکروان و ولیان پیشینه نظامی، و با روحانیت رابطه‌ای تنش‌زا داشتند. از میان ایشان سه نفر (پاکروان، تهرانی، ولیان) استاندار بودند. در بین آنان، اسدی و ولیان در زمینه اشتغال‌زایی اقدامات شاخصی داشتند. پس از آن کشاورزی قرار دارد که دو نفر (پاکروان، تهرانی) برای بهبود وضعیت آن اقدامی انجام دادند. در حوزه مسکن نیز بدر و ولیان اقدامی انجام دادند.

پیرنیا با گرفتن نمره چهار در رتبه بعدی قرار می‌گیرد. پیرنیا هم مانند اسدی ضمن نداشتن پیشینه نظامی از استقلال رأی برخوردار بود و با روحانیت رابطه خوبی داشت، اما برخلاف اسدی استاندار بود.

نایب‌التولیه‌هایی که با نمره سه در رده سوم قرار می‌گیرند، عبارت‌اند از: عزیزی، منصور و باتمانقلیچ. این افراد ضمن آنکه استاندار بودند، رابطه مبتنی بر همکاری با روحانیت نداشتند. عزیزی و باتمانقلیچ پیشینه نظامی داشتند. زمینه‌های آموزشی، مسکن و خدمات شهری حوزه‌های مشترکی است که عزیزی و منصور در آن‌ها اقدامی نداشتند. افزون بر اینکه منصور در زمینه کشاورزی، و عزیزی در زمینه تأمین اجتماعی عملکرد قابل توجهی ارائه ندادند.

معتمدی، شادمان، مهران و زاهدی، نواب تولیتی هستند که در آخرین رده قرار گرفته و نمره یک دریافت می‌دارند. تأمین اجتماعی، حوزه مشترک اقدامات سه نفر (معتمدی، شادمان و زاهدی) از این افراد است و زاهدی اقداماتی را در زمینه خدمات شهری انجام داده است.

در جدول بالا شاید تناقضی دیده شود که لازم به توضیح است. افرادی مانند پاکروان، عزیزی و ولیان، نمره ویژگی آنان یک، اما نمره اقدامات اجتماعی آنان بالاست. باید به‌خاطر داشت که میانگین مدت‌زمان تصدی آنان حدوداً چهار سال است و همگی استاندار و دارای پیشینه نظامی هستند. بنابراین با تکیه بر نیروی قهری، اقداماتی را انجام داده، اما همزمان تنش را نیز در جامعه افزایش داده‌اند. ضمن آنکه پاکروان بلافاصله پس از اسدی عهده‌دار منصب شد؛ بنابراین در راهی گام نهاد که اسدی پیش از او

آغاز کرده بود.

اساساً هیچ کدام از نواب تولیت که دارای سابقه نظامی بوده‌اند، از استقلال رأی برخوردار نمی‌باشند. انتصاب نظامیان با گستره اختیاراتشان را می‌توان در بستر نزاعی دید که حکومت با داعیه‌داران سنتی این عرصه یعنی روحانیت داشت و به قصد محدودسازی حوزه عمل آنان بود. ضمن آنکه نایب‌التولیه‌هایی هم که تا حدی از استقلال رأی برخوردار بودند، نتوانستند با شاه همکاری کنند و نهایتاً کنار رفتند. مورد شادمان چالش‌انگیز است. مانند نمره او در ویژگی‌ها را تهرانی داراست، مدت زمان تصدی‌اش نیز تقریباً با تهرانی برابری می‌کند؛ اما کمترین نمره را در اقدامات اجتماعی به خود اختصاص داده است. وی بیش از آنکه شخصی سیاسی - اجرایی باشد، دارای شخصیتی فرهنگی است و اهتمام خود را صرف امور داخلی اماکن متبرکه و زوار کرده است. از همین رو نمی‌تواند خود را با دستگاه سیاسی وقت همساز کند. بنابراین کناره‌گیری می‌کند.

جدول شماره ۳: فراوانی اقدامات در زمینه‌های اجتماعی توسط نواب تولیت

تعداد افرادی که عملکردی نداشته‌اند	تعداد افرادی که عملکردی داشته‌اند	حوزه‌های ذیل اقدامات اجتماعی
۱۰	۳	مسکن
۹	۴	آموزشی
۸	۵	اشتغال
۷	۶	بهبود کشاورزی
۵	۸	خدمات شهری
۵	۸	خدمات درمانی و بهداشتی
۵	۸	تأمین اجتماعی

جدول فوق بیانگر آن است که ۱۰ نفر از ۱۳ نایب‌التولیه مورد بررسی، در زمینه مسکن اقدام خاصی نکرده‌اند. این امر به نظر می‌رسد بیشتر از شرایط ساختاری باشد؛ از جمله محدودیت‌هایی که وقف و مصارف آن ایجاب می‌کرده است. از دیگر سو، حاصل واگذاری املاک آستان به افراد یا سازمان‌ها به صورت اجاره یا در برخی موارد فروش تحت نام تبدیل به احسن می‌باشد.

۲-۶. تحلیل ساختاری؛ بستر اجتماعی، سیاسی

با روی کار آمدن رضاشاه و شکل‌گیری دولت مدرن، اقدامات گسترده‌ای در راستای تمرکز قدرت و اهداف مدرن‌سازی، در زمینه‌هایی از قبیل دیوان‌سالاری، حمل‌ونقل، تقویت ارتش، آموزش و بهداشت صورت پذیرفت. به‌دنبال وی، محمدرضا پهلوی حکومتی شبه‌مدرنیستی استبدادی را که به‌لحاظ اقتصادی بر نفت متکی بود، ایجاد نمود. آستان قدس نیز مستقیم (دستوری) یا غیرمستقیم از تأثیرپذیری سیاست‌های کلان و رویکرد مدرن‌سازی برکنار نبوده است؛ افزون بر اینکه شرایط اجتماعی - سیاسی نیز بر فرازوفرود و نوع اقدامات مؤثر بود.

طی سال‌های ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰، دولت از صنایع حمایت گسترده‌ای کرد و مستقیماً در کارخانه‌های مدرن سرمایه‌گذاری نمود؛ به‌نحوی که بودجه صنایع در سال ۱۳۲۰ برخلاف ۱۳۱۳، تقریباً پنجاه برابر شد و بیشتر آن نیز به‌منظور ساخت کارخانه‌های مدرنی بود که به تولید قند و شکر، محصولات نخی و ابریشمی، مصالح ساختمانی و... اشتغال داشتند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۶۱-۱۷۷). در زمینه سیاست‌ها و سرمایه‌گذاری آستان در صنعت که تأثیر بسزایی بر اشتغال، آموزش، مسکن و خدمات شهری داشت، می‌توان به اولین نمونه آن، یعنی تأسیس کارخانه نخ‌ریسی در ۱۳۱۶ اشاره داشت. این اقدام از سویی محصول قوانینی بود مانند قانون ۱۳۰۱ مجلس که به‌موجب ماده ۱ آن، دولت مکلف به تهیه کلیه لباس‌های مستخدمین لشکری و کشوری از مصنوعات و منسوجات ایران بود، قانون متحدالشکل شدن لباس ۱۳۰۷، قانون یکسان‌سازی لباس ۱۳۰۸^۱ و قانون سال ۱۳۰۹ که به‌موجب آن ورود برخی کالاهای خارجی مانند پارچه ابریشمی که در داخل تولید می‌شد، ممنوع اعلام شد. از سویی دیگر، اقدام به صنعت نساجی در مشهد، پیشینه‌ای تاریخی داشت. مشهد از دوره صفویه بنا بر دلایلی مانند حاصلخیزی خاک، وجود نیروی کار فراوان و ارزان‌قیمت، بازار پرفروش برای نخ و پارچه، حمل‌و‌راحت ماشین‌آلات به‌دلیل نزدیکی راه و ارزانی کرایه از طریق روسیه و انتقال آن‌ها از مرز باجگیران^۲ در زمره مهم‌ترین شهرهای ایران محسوب می‌گردید.

۱. براساس این قانون، مستخدمین و دانش‌آموزان در سال نو باید از پارچه‌های ایرانی لباس تهیه کنند.

۲. اسناد شماره ۱۳۷۷۸۷/۱۱۲ و ۱۴۲-۱۵۴/۹۷۲۸۹.

همچنین کارخانه با دادن عوارض به شهرداری کمک کرد تا بتواند طرح‌ها و پروژه‌های خود را در مشهد پیش ببرد.^۱ در مراحل نیز توسط رؤسای کارخانه، زمین‌هایی جهت اسکان کارگران و دیگر برنامه‌های عمرانی تخصیص داده شد (حطیط و دیگران، ۱۳۹۸: ۵۱-۳۹). این در حالی بود که جمعیت مشهد در آن ایام حدود ۱۷۶۷۷۱ نفر بود (رهنما، ۱۳۹۰: ۲۳).

باید خاطر نشان ساخت که آموزش، یکی از مهم‌ترین برنامه‌های رضاشاه برای ساختن ایرانی نوین بود؛ به نحوی که تعداد مدارس از ۶۱۲ واحد در حوالی ۱۳۰۱، به ۸۳۸۱ واحد در سال ۱۳۱۶ رسید. بودجه آن نیز که در سال ۱۳۰۴ کمتر از ۸ میلیون ریال بود، در سال ۱۳۱۸ از مبلغ ۸۴ میلیون ریال فراتر رفت (ماتی، ۱۳۸۳: ۱۸۸-۲۱۱). در راستای توسعه مدارس و آموزش بسیاری از سیاست‌مداران و شخصیت‌های فرهنگی اواخر قاجار و عصر رضاشاه که در واقع تربیت‌شدگان نسل اول انقلاب مشروطه بودند، نقش تعیین‌کننده‌ای در این زمینه داشتند (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۱۷). در سال ۱۳۰۰، شورای عالی آموزش با الگوبرداری از اروپا تأسیس شد و در سال ۱۳۰۱، یکی از معیارهایی که قانون برای استخدام در نظر گرفت، تحصیلات بود (تخشید، ۱۳۷۷: ۹۹-۱۰۴). ضمن آنکه در اردیبهشت ۱۳۰۶ قانونی به تصویب رسید که به موجب آن می‌بایست صدی نیم از املاک مزروعی اربابی به تأسیس مدارس ابتدایی در همان محل اختصاص یابد. بدین ترتیب نظام آموزشی غیرمذهبی و ملی شروع به کار کرد (کرونین، ۱۳۸۳: ۱۲). آستان نیز با توجه به امکانات موقوفه‌ای و در نبود امکانات از سوی سایر دستگاه‌ها، در این راستا گام برداشت. از سویی نیز با توجه به وضع قوانین و ایجاد تشکیلاتی برای باسواد کردن کارگران در دوره رضاشاه، کلاس‌های بزرگ سالان در کارخانه (مانند نخ‌ریسی) برای تدریس در نظر گرفته شد^۲ و برای کارگرانی که در این کلاس‌ها شرکت می‌کردند، مزایای خاصی در نظر گرفته می‌شد. حتی طی بخشنامه استنادار مورخ ۱۳۱۷/۳/۵ دستور داده شد کارگرانی که در کلاس‌های اکابر غیبت کرده باشند، مزد روزانه‌شان پرداخت نگردد (حطیط و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۶). اما با استقرار وزارت فرهنگ و معارف، این

۱. اسناد شماره ۱۳۸۲۷۵/۱۵-۱۲.

۲. سند شماره ۱۳۷۷۹۷/۳۱.

وزارتخانه متولی ایجاد و نظارت مدارس شد. بنابراین بسیاری از مدارس آستان نیز به این وزارتخانه واگذار گردید.

از شهریور ۱۳۲۰ تا چند سالی پس از آن، اختلال‌هایی را در روال اقدامات اجتماعی آستان مشاهده می‌کنیم، تا آنکه در دهه ۱۳۳۰ تا نیمه‌های دهه ۱۳۴۰، شاهد چرخش عملکرد آستان معطوف به تعمیر، توسعه و نوسازی بیوتات حرم مطهر هستیم. جلالیان (۱۳۹۰) اقدامات متولیان را در دهه ۱۳۲۰ درخشان ارزیابی نمی‌کند. باید متذکر شد با اشغال کشور توسط نیروهای متفقین، زمینه برای ناامنی و شورش‌های محلی فراهم گردید. در این مسیر، بخشی از توان منصور صرف مذاکره با شوروی، که ارتش آن مشهد را اشغال کرده بود، تأمین آرامش در منطقه و فرونشاندن اغتشاش شد (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۷۴-۷۵). با این حال، منصور و بدر همان‌گونه که اشاره شد، تلاش‌هایی انجام دادند که شایان توجه است. اعتمادی، اشرفی و رام نیز احتمالاً به دلیل کوتاه بودن مدت‌زمان تصدی (حدود یک سال) نتوانستند اقدام ویژه‌ای انجام دهند. بنابراین حکم جلالیان نمی‌تواند برای همه متولیان صادق باشد. اما در دهه ۱۳۳۰ اوضاع اقتصادی کشور نابسامان و دچار بحران شد و در پی آن اعتراضاتی رخ داد که با سرکوب مواجه گردید. آبراهامیان اشاره می‌کند که مشکلات شدید اقتصادی و فشارهای خارجی باعث شد که اعتصابات طی سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۳۶ به سه مورد و در سال‌های ۱۳۳۶ تا ۱۳۴۰ به بیش از ۲۰ مورد برسد، که با درگیری‌های خونین به پایان رسید (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۵۱۸-۵۱۹). طی بازه زمانی ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۲، حزب توده تنها گروه فعال در مشهد بود که مرتب به تظاهرات خیابانی دست می‌زد (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۷۷). در این دهه، بیکاری و تورم بالا دامنگیر جامعه بود. کاتوزیان در این باره می‌نویسد:

«بیکاری در میان نیروی کار غیرماهر شهری به سرعت در حال افزایش بود... دو سال بعدی [پس از ۱۳۳۹] را جامعه ایران در رکود اقتصادی و بی‌ثباتی سیاسی به سر برد و جنگ قدرت سختی را نظاره کرد که از میان آن، استبداد شبه‌مدرنیستی شاه زاده شد و صدمات و ویرانی‌های بی‌سابقه‌ای را برای کشور به ارمغان آورد» (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۵۵).

با گذشت دهه ۱۳۳۰، سیاست نوگرایی شاه بر این بود که از مبالغ هنگفتی که

زائران اهدا می‌کردند، استفاده مناسبی به عمل آورد. بدین معنا که «با سرمایه‌گذاری در بازسازی و توسعه حرم، از برخی جهات می‌توانست رقیبی برای مکه باشد» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۹۳). بنابراین توجه چندانی به اقدامات اجتماعی نداشت. در چنین شرایطی، طی سال‌های بین ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ قسمت عمده زمین‌های وقفی مشهد، بیشتر به مهاجرین و به قیمتی نازل اجاره داده می‌شد (رضوانی، ۱۳۸۴: ۲۶۴).

رشد شاخص‌های مسکن‌سازی، کشاورزی، شهری و اشتغال‌زایی را می‌توان در ارتباط با برنامه پنجم عمرانی کشور (۱۳۵۲-۱۳۵۶) بهتر درک کرد. کلیدواژه اصلی در این سیاست‌گذاری، توسعه اقتصادی مبتنی بر صنعتی شدن و تحقق حداکثر رشد کشاورزی با تکیه بر منابع موجود به منظور ساخت زیربنای اقتصادی از راه‌هایی مانند تقویت واحدهای صنعتی و کشاورزی است. از جمله موارد حائز اهمیت در این سیاست‌گذاری کلان، که با اهداف این مقاله نیز مرتبط است، عبارت‌اند از: سیاست‌ها و اقدامات در زمینه‌های کشاورزی - روستایی، شهری و مسکن. در زمینه کشاورزی، در این برنامه مقرر شد با سرمایه‌گذاری در تمامی بخش‌های کشاورزی و روستایی، با ایجاد تأسیسات زیربنایی، شرکت‌های سهامی زراعی و کشت و صنعت و نیز تعاونی‌ها و... توسعه و افزایش تولیدات کشاورزی تقویت گردد؛ به گونه‌ای که رشد سالانه‌ای معادل ۷٪ داشته باشد. این امر از آن روست که ضمن حفظ استقلال داخلی از بازار جهانی، هم تقویت‌کننده آهنگ رشد صنعتی شدن است و هم می‌تواند جوابگوی افزایش سریع جمعیت باشد.^۱ با این حال در سال ۱۳۵۶ با کاهش تولید نسبی سرانه در بخش کشاورزی، موقعیت آن بدتر شد که شاهدهی است بر کنار زدن این بخش توسط دولت صاحب نفت. حتی پیش از این نیز سیاست‌های دولتی در مورد کشاورزی به ضرر جامعه روستایی بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۷۹ و ۳۰۷)؛ امری که برخلاف آن، آستان همچنان به اقدامات خود ادامه داده است. در راستای اهداف برنامه پنجم، مسئله مسکن به دلیل عدم سرمایه‌گذاری به نحو بارزی برجسته شده و لزوم دخالت دولت را

۱. برنامه پنجم توسعه عمرانی کشور (تجدیدنظرشده) ۱۳۵۲-۱۳۵۶ قسمت اول؛ کلیات اقتصادی و اجتماعی، که پس از تصویب کمیسیون برنامه مجلس، به تصویب کمیسیون برنامه مجلس سنا در تاریخ ۱۳۵۳/۱۲/۲۴ رسید.

می‌طلبید. بنابر گزارش این برنامه در پایان سال ۱۳۵۱ در برابر ۲۷۵۹ هزار خانوار شهری، ۱۶۲۵ هزار واحد مسکونی، و برای ۳۴۸۹ هزار خانوار روستایی، ۲۹۰۸ هزار واحد مسکونی موجود بوده که این ارقام در مجموع حاکی از کمبود ۱۷۱۵ هزار واحد مسکونی دارد. بدین سان بنابر سیاست‌های برنامه پنجم می‌بایست در مناطق شهری ۸۱۰ هزار واحد مسکونی، و در مناطق روستایی حدود ۲۴۰ هزار واحد مسکونی احداث شود. بدین سان تأمین مسکن برای کلیه قشرها و گروه‌های اجتماعی از طریق گسترش فعالیت‌های تعاونی مسکن و تأمین وام مسکن در دستور کار قرار گرفت.^۱

هرچه به انتهای دوره پهلوی نزدیک می‌شویم، اقدامات در زمینه شهری افزایش می‌یابد. اساساً بعد از سال‌های ۱۳۳۲، جامعه ایران در حال صنعتی شدن سریع بخش شهری بود (فوران، ۱۳۹۲: ۴۵۹). شایان ذکر است که در برنامه پنجم به رشد شهرنشینی و مسائل آن پرداخته شده است. براساس پیش‌بینی آهنگ رشد، نسبت شهرنشینی از ۴۲/۷٪ به ۴۷/۳٪ افزایش خواهد یافت؛ به عبارتی جمعیت شهرنشین از ۱۳/۲ میلیون نفر در سال ۱۳۵۱ به حدود ۱۷ میلیون نفر در سال ۱۳۵۶ خواهد رسید. بدین سان این برنامه، بهبود نظام برنامه‌ریزی توسعه شهری، استفاده صحیح از اراضی شهری، تقویت و بهبود مدیریت و توانایی فنی شهرداری‌ها و سازمان‌های محلی را در دستور کار قرار داد؛ به گونه‌ای که مقرر شد کل اعتبارات عمرانی (شهری) از میزان ۹/۱ میلیارد ریال در برنامه چهارم به ۵۰ میلیارد ریال در برنامه پنجم بالغ گردد. در راستای سیاست‌های کلان فوق، اولین مطالعات طرح جامع مشهد در سال ۱۳۴۷ آغاز شد. براساس این طرح، جمعیت شهری حدود ۱/۵ میلیون نفر در وسعتی حدود ۱۷۰ کیلومتر مربع پیش‌بینی گردید؛ ضمن آنکه محدوده شهری مشهد از ۱/۶۰۰ هکتار در سال ۱۳۳۵ به ۳/۲۰۰ هکتار در سال ۱۳۴۵ افزایش یافت. این افزایش در سال ۱۳۵۵ به حدود ۷/۸۰۰ هکتار رسید. جمعیت مشهد که در سال ۱۳۳۵ حدود ۲۴۰ هزار نفر برآورد شده بود، در سال ۱۳۴۵ حدود ۴۰۹۶۰۰، و در سال ۱۳۵۵ به میزان ۶۶۷۸۰۰ نفر بالغ گردید (شریعتمداری، ۱۳۹۵: ۱۰۲-۱۰۴).

۱. برنامه پنجم توسعه عمرانی کشور.

ضمناً آمارها بیانگر آن‌اند که در اوایل دهه ۱۳۵۰ شمسی، ۲۱٪ جمعیت عمدتاً شهری دچار سوء تغذیه‌اند و ۲۰٪ باز هم اکثراً شهرنشین دچار سوء تغذیه شدید هستند و ۳٪ که بیشترشان ساکنین روستا هستند، به‌نحو خطرناکی دچار سوء تغذیه‌اند. بدین‌گونه بخش کشاورزی طی سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷، فقیرترین و محروم‌ترین مردم را در بر داشت. همچنین با اینکه در دهه ۱۳۵۰، خدمات بهداشتی و درمانی دولتی و خصوصی به‌شدت گسترش یافت، به‌نحوی که در برنامه پنجم، هزینه‌های اجتماعی بالغ بر ۶/۲٪ کل بودجه برنامه شد و در سال ۱۳۵۳ دفتر مرکزی بیمارستان‌های دولتی به‌دنبال تأسیس بیست بیمارستان عمومی هزارتختخوابی در سراسر کشور بود (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۳۹-۳۴۰)،^۱ با این احوال، شاهد اقدام حائز اهمیتی در زمینه تأمین اجتماعی از سوی آستان نیستیم. حتی در زمینه خدمات درمانی نیز برخلاف رویه، شاهد افت آن می‌باشیم.

۳-۶. تأثیر موقوفات بر اقدامات اجتماعی آستان

به نظر می‌رسد میزان و نوع وقفیات نیز بر اقدامات متولیان مؤثر باشد. با استفاده از منابع معتبر،^۲ تعداد وقف‌ها براساس دهه به‌صورت زیر است:

جدول فراوانی رقبات وقفی براساس دهه

دهه	فراوانی	درصد
۱۳۱۰	۸	۲۱/۰۵
۱۳۲۰	۷	۱۸/۴۲
۱۳۴۰	۷	۱۸/۴۲
۱۳۳۰	۶	۱۵/۷۹
۱۳۰۰	۵	۱۳/۱۶
۱۳۵۰	۵	۱۳/۱۶

میانگین وقفیات در سه دهه اول پهلوی که هم‌سو با بیشترین اقدامات اجتماعی

۱. کاتوزیان اشاره می‌کند که ارقام رشد بودجه خدمات بهداشتی - درمانی را باید با بودجه دفاع و امنیت مقایسه کرد که معادل ۳۱/۵٪ کل بودجه بود. حتی مهم‌تر از آن عدم بازدهی نسبی آن‌ها دارای اهمیت است.

۲. پیش‌نویس موقوفات آستان قدس رضوی تألیف مولوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد نیک‌مهر با عنوان وقف در مشهد عصر پهلوی، و نیز کتابچه موقوفات ملک.

است، برابر ۵۲/۶۳٪ می‌باشد. در دهه ۱۳۳۰، همان‌گونه که اقدامات متولیان افت محسوسی پیدا می‌کند، از میزان رقبات وقفی نیز کاسته می‌شود. در اوایل دهه چهل همسو با رشد موقوفات، مجدداً شاهد رشد اقدامات متولیان هستیم. طی دو دهه پایانی پهلوی ضمن افت و خیزهایی در اقدامات، نوع آن‌ها نیز در اواخر پهلوی سمت و سوی شهرسازی (اشتغال، مسکن، مسائل شهری) به خود می‌گیرد. در این راستا، همان‌گونه که در جدول ذکر شد، دهه پنجاه کمترین میزان وقف را داراست. اگر مصارف موقوفات را در هجده مقوله دسته‌بندی کنیم^۱ درصد مصارف موقوفات مرتبط با اقدامات اجتماعی به صورت زیر است:

جدول میزان درصد نوع مصارف

نوع مصرف	درصد
آموزشی	۴٪
درمانی - بهداشتی	۲۱٪
تأمین اجتماعی ^۲	۱۲٪

شاخص‌ترین وقفیات آموزشی در سال‌های ۱۳۱۳، ۱۳۱۵ و ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۰ بوده است. قسمت نخست، همسو با اسدی و پاکروان و اقدامات آنان در این زمینه است؛ اما قسمت دوم در بازه زمانی ای رخ داده که اقدامات آستان در این زمینه کم‌رنگ است. یافته ما در خصوص پراکندگی وقفیات با مصارف درمانی در سال‌های پهلوی به صورت زیر است:^۳ ۱۳۰۷، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱*، ۱۳۱۳*، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۹، ۱۳۲۳، ۱۳۲۵، ۱۳۲۷، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۴، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰*، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹*، ۱۳۵۶*.

همان‌گونه که پیداست، این مصارف در سرتاسر دوران پهلوی حتی در سال‌هایی مانند دهه ۱۳۳۰ که متولیان در این خصوص اقدام شاخصی انجام نداده‌اند، پراکنده است.

۱. بیمارستان و دارالشفاء و جذامی‌خانه، مراسم مذهبی، کتابخانه و موزه، اطعام و مهمان‌سرا، روشنایی، آموزش (مکتب‌خانه و طلاب)، عمران و تعمیرات، زوار، مقابر، سادات، خدام، قاری، خیرات، فقرا، اولاد واقف، بنگاه حمایت مادران، ایتم، بیوتات (مانند فرش).
۲. تأمین اجتماعی شامل: اطعام و مهمان‌سرا، خیرات، فقرا، ایتم، بنگاه حمایت مادران.
۳. موارد ستاره‌دار بیانگر تعدد موقوفات با مصارف درمانی در سال مذکور است.

یافته ما در مورد موقوفات با موضوع مصارف تأمین اجتماعی بیانگر آن است که تا پیش از دهه ۱۳۳۰، هشت مورد که بیشترین فراوانی را داراست، مشاهده گردید. در دهه ۱۳۳۰ تنها دو مورد، و از دهه ۱۳۴۰ تا انتهای پهلوی نیز سه مورد مشاهده گردید. این روند همسو با اقدامات متولیان نیز می‌باشد.

نتیجه‌گیری

در این مقاله درصدد پاسخ به این سؤال بودیم که اقدامات اجتماعی آستان قدس در دوره پهلوی چگونه بود؟ و نقش نایب‌التولیه‌ها با توجه به ویژگی‌هایشان، سیاست‌های کلان و مصارف موقوفات چه بود؟

اقدامات اجتماعی آستان طی سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۳۰، ضمن اندکی افت، اما میزان بالایی را داراست. پس از دهه ۱۳۳۰، این رشد برای بیش از یک دهه متوقف شد و در سال‌هایی با سیر نزولی نیز مواجه بودیم. مجدداً پس از ۱۳۵۳، این‌گونه اقدامات رشد پیدا کرد. در این عصر، بیشتر اقدامات مربوط به زمینه‌های شهری، خدمات درمانی - بهداشتی و تأمین اجتماعی است. توزیع آن‌ها نیز در زمان‌های مختلف، متفاوت است؛ به‌عنوان مثال، همسو با رویکرد حکومت و متأثر از وقفیات از اواسط دهه ۱۳۴۰ و با روی کار آمدن عزیزی تا انتهای پهلوی، دیگر در زمینه تأمین اجتماعی اقدام خاصی صورت نمی‌گیرد، و یا آموزش که در ابتدای پهلوی پررنگ‌تر بود، در انتهای این دوره جای خود را به حوزه شهری و عمرانی می‌دهد.

تحلیل ما نشان می‌دهد علی‌رغم اینکه نایب‌التولیه نماینده شاه بود و از سوی او انتخاب می‌گردید و نیز علی‌رغم دیکته شدن سیاست‌ها از بالا، اقدامات اجتماعی در آستان الزاماً توسط آن‌ها شکل نگرفته است. هرچند می‌توان مدعی بود که سیاست‌های حکومت بر سمت‌وسوی کلی اقدامات و وزنی که هریک از اقدامات داشتند، مؤثر بود. به عبارتی، سیاست‌های نوین در ترکیب با عوامل مهمی مانند میراث نهادینه‌شده آستان، ویژگی متولیان و موقوفات، بر اقدامات اجتماعی آستان تأثیر نهاده است.

سیاست‌های مدرن‌سازی حکومتی مانند برنامه پنجم توسعه بر اقدامات آستان تأثیر وافر داشت. اما در کنار آن می‌بایست به تأثیری سوئی که رخ داده‌های اجتماعی - سیاسی

مانند اشغال متفقین، بحران‌های اجتماعی - سیاسی و اقتصادی دهه ۱۳۳۰ نیز داشتند، توجه شود. همچنین می‌بایست عاملیت‌ها را نیز مدنظر داشت. غالب نایب‌التولیه‌ها تکنوکرات یا بروکرات بودند. بنابراین با تخمین می‌توان گفت که مجموع نمرات ویژگی آن‌ها برای سال‌های رشد اقدامات اجتماعی ۱۹، و برای سال‌های رکود ۱۲ است. همراهی و اطاعت‌پذیری نایب‌التولیه‌ها از سیاست مرکز یا استقلال رأیشان نقش مهمی در نحوه اقدامات اجتماعی آستان داشت. در جمع‌بندی رابطه بین ویژگی نایب‌التولیه و اقدامات اجتماعی می‌توان گفت نایب‌التولیه‌هایی که بدون پیشینه نظامی، با سابقه کارهای اجرایی در سطح کلان، با برخورداری از استقلال رأی و تعامل مبتنی بر همکاری با روحانیت، تصدی هم‌زمان سمت استانداری و مدت‌زمانی بیش از دو یا سه سال، عهده‌دار این منصب‌اند، از اقدامات و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی موفق‌تر و بادوام‌تری برخوردار بودند.

از سویی دیگر، مصارف موقوفات می‌توانست بدون آنکه الزاماً دارای تأثیر علی باشد، بر اقدامات متولیان و آستان تأثیر گذارد. در مجموع، سال‌هایی که شاهد بیشترین میزان وقف هستیم، اقدامات اجتماعی آستان نیز گسترده است و برعکس. همان‌گونه که مشاهده شد، در کنار دیگر عوامل، از اواسط دهه ۱۳۳۰ با کاهش قابل توجه اقدامات در زمینه تأمین اجتماعی مواجهیم، که همسو با کاهش موقوفات با مصارف در این زمینه است. از سویی نیز با توجه به اینکه موقوفات با مصارف درمانی، در بیشتر سال‌های این عصر حتی زمان‌هایی که اقدامات آستان کم‌رنگ می‌گردد، پراکنده است و یا شاهد رقبات وقفی با مصارف آموزشی در سال‌های ۱۳۴۸ و ۱۳۵۰ علی‌رغم افت عملکرد آستان در این زمینه می‌باشیم، به نظر می‌رسد اقدامات آستان در مورد مسائل آموزشی و درمانی، بیشتر تابع سیاست‌های دولتی است تا وقفیات.

کتابنامه

۱. آبراهامیان، پرواند، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نی، ۱۳۸۶ ش.
۲. *آستان قدس رضوی؛ دیروز و امروز*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۵۴ ش.
۳. آقاملایی، ایرج، *تاریخچه آموزش و پرورش نوین مشهد و اداره کل خراسان*، مشهد، مرنديز، ۱۳۸۴ ش.
۴. احتشام کاویانین، محمد، *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۵۴ ش.
۵. اسپیکر، پل، *موضوعات و رهیافت‌های سیاست‌گذاری اجتماعی*، ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۲ ش.
۶. اسکاچپول، تدا، *بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی*، ترجمه سیدهاشم آقاجری، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۸ ش.
۷. اسناد شماره: ۶۹۴۰۰، ۱۵۴۳۶۴، ۶۸۹۴۴، ۱۲۰۹۴۷، ۸۸۴۹۷، ۸۸۲۹۶، ۷۶۷۴، ۹۰۰۴۵، ۹۰۰۵۷، ۲۶۷۲۰ مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۸. اکبری، ابوالفضل، *تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر وقف بر توسعه در شهر مشهد (مطالعه تطبیقی - تاریخی دوره‌های تیموری، صفوی و پهلوی)*، رساله دکتری جامعه‌شناسی، به راهنمایی حسین بهروان، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۹ ش.
۹. الکاکی، بیت، مارگارت می، و کارن راولینگسون، *کتاب مرجع سیاست‌گذاری اجتماعی*، ترجمه علی اکبر تاج‌مزیانی، محسن قاسمی و مرتضی قلیچ، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱ ش.
۱۰. اورکاد، برنار، «وقف و مدرنیته در ایران: کشت و صنعت آستان قدس رضوی»، *نشریه گفتگو*، شماره ۳۹، اسفند ۱۳۸۲ ش.
۱۱. برنامه پنجم توسعه عمرانی کشور (تجدید نظر شده) ۱۳۵۲-۱۳۵۶ قسمت اول؛ کلیات اقتصادی و اجتماعی، مصوب کمیسیون برنامه مجلس سنا تاریخ ۱۳۵۳/۱۲/۲۴ ش. برگرفته از وبگاه: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97267>.
۱۲. بلیک مور، کین، *مقدمه بر سیاست‌گذاری اجتماعی*، ترجمه علی اصغر سعیدی و سعید صادقی جقه، تهران، جامعه‌شناسان، ۱۳۸۹ ش.
۱۳. پیرنیا، باقر، *گذر عمر: خاطرات سیاسی باقر پیرنیا، استاندار استان‌های فارس، خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس رضوی ۱۳۴۲-۱۳۵۰*، مقدمه عبدالله شهبازی، تهران، کویر، ۱۳۸۲ ش.
۱۴. تخشید، محمدرضا، «اصلاحات و سیاست‌های نوگرایی رضاشاه و تأثیر آن بر قدرت و نفوذ روحانیون در ایران»، *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*، دانشگاه تهران، شماره ۴۰، تابستان ۱۳۷۷ ش.
۱۵. جلالی، غلامرضا، *تاریخ مشهد از مشروطه تا انقلاب اسلامی*، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۱۶. همو، *تفویم تاریخ خراسان (از مشروطیت تا انقلاب اسلامی)*، با همکاری حسین طاهری وحدتی و عباسعلی قلی‌زاده، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
۱۷. جلالیان، سعیده، «شرح حال و عملکرد نایب‌التولیه‌های آستان قدس رضوی در دوره پهلوی دوم (از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ ش)»، *دوفصلنامه شمس*، نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سال سوم، شماره‌های ۱۰-۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰ ش.
۱۸. جنادله، علی، «روابط نهادی دولت و جامعه در ایران پیشانوسازی (نقد نظریه شکاف تاریخی دولت و ملت در ایران و ارائه یک دیدگاه بدیل)»، *فصلنامه علوم اجتماعی*، سال بیست و ششم، شماره ۷۶، بهار ۱۳۹۶ ش.

۱۹. حافظی، ابراهیم، «نامه آستان قدس؛ آغازی بر پیدایش رسانه در نهادی پویا»، مقاله در: دفتر/اسناد، جلد چهارم، به کوشش زهرا طلائی، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷ ش.
۲۰. حطیط، شهناز، علیرضا ابطحی، مرتضی نورائی، و ابوالفضل حسن آبادی، «نقش کارخانه نخریسی و نساجی خسروی خراسان بر اوضاع اقتصادی - اجتماعی مشهد (۱۳۱۶-۱۳۵۰ ش)»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، سال دهم، شماره ۳۵، تابستان ۱۳۹۸ ش.
۲۱. دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، مشهد، گروه دائرةالمعارف بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، جلد اول، ۱۳۹۳ ش.، و جلد دوم، ۱۳۹۹ ش.
۲۲. دین، هارتلی، سیاست‌گذاری/اجتماعی، ترجمه عبدالله بیچرانلو، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۸ ش.
۲۳. رضوانی، علیرضا، در جستجوی هویت شهری مشهد، ویرایش مهدی آیتی، تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۴ ش.
۲۴. رهنما، محمدرحیم، شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد، مشهد، شهرداری مشهد، اداره کل روابط عمومی و بین‌الملل، سخن گستر، ۱۳۹۰ ش.
۲۵. ریگین، چارلز، روش تطبیقی: فراسوی راهبردهای کمی و کیفی، ترجمه محمد فاضلی، تهران، آگه، ۱۳۹۷ ش.
۲۶. سوزنچی کاشانی، علی، شرح حال و زندگی محمدرحیم خان اسدی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی جواد هروی، دانشکده ادبیات دانشگاه آزاد اسلامی بجنورد، ۱۳۸۷ ش.
۲۷. سوهانیان حقیقی، محمد، و رضا نقدی، آستان قدس رضوی: متولیان و نایب‌التولیه‌ها، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۷ ش.
۲۸. سیدی فرخند، سیدمهدی، نگاهی به جغرافیای تاریخی شهر مشهد، مشهد، مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد، ۱۳۹۲ ش.
۲۹. شریعتمداری، حجت‌الله، تبیین نقش موقوفات حضرت رضا علیه السلام در تحقق‌پذیری طرح‌های توسعه شهری با تأکید بر تأمین سرانه‌های خدمات عمومی (نمونه موردی طرح جامع شهر مشهد)، رساله دکتری، به راهنمایی سیروس شفق، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، پژوهشگاه مهندسی بحران‌های طبیعی شاخص پژوه، پژوهشکده جغرافیا، شهریور ۱۳۹۵ ش.
۳۰. طلائی، زهرا، پژوهشی در احوال و اسناد سیدجلال‌الدین تهرانی؛ نایب‌التولیه و واقف آستان قدس رضوی، تهران، علم، ۱۳۹۶ ش.
۳۱. عاقلی، باقر، شرح رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، تهران، گفتار - علم، ۱۳۸۰ ش.
۳۲. عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس رضوی، تهران، عطارد، ۱۳۷۱ ش.
۳۳. همو، فرهنگ خراسان، تهران، عطارد، ۱۳۸۱ ش.
۳۴. همو، «منابع موقوفات آستان قدس رضوی و فهرست واقفان مشهد مقدس»، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره‌های ۳۵-۳۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۰ ش.
۳۵. کاتوزیان، محمدعلی همایون، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران، مرکز، ۱۳۷۹ ش.
۳۶. کرونین، استفانی، رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین: دولت و جامعه در دوران رضاشاه، ترجمه مرتضی

- ثاقب فر، تهران، جامی، ۱۳۸۳ ش.
۳۷. ماتی، رودی، «آموزش و پرورش ابتدایی در دوره رضاشاه»، در: کرونین، استفانی، رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین: دولت و جامعه در دوران رضاشاه، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، جامی، ۱۳۸۳ ش.
۳۸. متولی حقیقی، یوسف، تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی، مشهد، مرندیز، ۱۳۸۴ ش.
۳۹. محبوبی اردکانی، حسین، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸ ش.
۴۰. مؤتمن، علی، راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۴۸ ش.
۴۱. مولوی، عبدالحمید، پیش‌نویس فهرست موقوفات آستان قدس رضوی، نسخه تاپی، محفوظ در گنجینه خطی آستان قدس، ۱۳۵۳ ش.
۴۲. میلانی، عباس، «سیدفخرالدین شادمان و مسئله تجدد»، فصلنامه ایران‌شناسی، سال هفتم، شماره ۲ (پیاپی ۲۶)، تابستان ۱۳۷۴ ش.
۴۳. نیک‌مهر، اسدالله، وقف در مشهد؛ عصر پهلوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی هادی وکیلی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۱ ش.
۴۴. وصالی، سعید، و رضا امیدی، «سیاست‌گذاری اجتماعی: زمینه‌ها و رویکردها»، فصلنامه برنامه‌ریزی و بودجه، سال نوزدهم، شماره ۱، بهار ۱۳۹۳ ش.

